

AZ EGYETEMI KÖNYVTÁR TÖRTÉNETE A SZERZETESRENDEK FELOSZLATÁSA KORÁBAN * (1773—1790)

TÓTH ANDRÁS

AXVIII. század, a felvilágosodás százada, régóta kedves témája mindazoknak, akik tudomány- és eszmetörténettel foglalkoznak. A gazdasági, társadalmi és politikai erőviszonyok ismerete mellett a korszak megértéséhez nélkülözhetetlenek azok az ismeretek, melyek a felvilágosodás ideológiai küzdelmeivel kapcsolatosak. A janzenizmustól a francia forradalmi ideológiához, ill. a jozefinizmushoz vezető eszmei szálak — hogy csak a legjelentősebbeket említsük — ismerete nélkül nehezen lehet eligazodni akárcsak a politikai történet eseményei közt is. A jezsuita rend feloszlatása, a Mária Terézia korában érlelődő reformkatholicizmus, ill. a bontakozó antiklerikalizmus és egyházellenesség alapjaiban rázta meg azt az ideológiai szerkezetet, melyre Európa állami vezetői az előző évszázadokban szilárdan építettek.

A könyvtártörténész is kísértéseknek van kitéve, amikor az Egyetemi Könyvtár felvilágosodáskori történetét próbálja megörökíteni. Kísértik az eszmei áramlatok átalakulása és egymásbanövése; kísértik azok a társadalmi és gazdasági jelenségek, melyek ennek az eszmei forrongásnak mélyén rejlenek, melyek ebből indultak további fejlődésnek. S bár tudja, hogy ez a kísértés indokolt — hiszen az Egyetemi Könyvtár története is szorosan összefügg a „külső” világ viharos átfarmálódásával, s a könyv-

* A tanulmány elsőrendű forrásanyaga az Országos Levéltár (OL) Helytartótanácsi levéltárának (Htt.) vonatkozó iratsorozatai:

¹ Acta abolitae Societatis Jesu 1773—1783 (AASJ).

² Acta consistorii Regiae Universitatis Tyrnaviensis (ACRUT).

³ Acta Senatus Regiae Universitatis Budensis (ASRUB).

⁴ Acta ad translationem Universitatis Tyrnaviensis spectantia 1776—1786 (ATUT).

⁵ Departamentum Literario-politicum 1783—1790 (Lp). A fenti sorozatokon belül leggyakrabban alkalmazott rövidítések: f. (fons), p. (positio), Univ. (Universitas), Bud. (Budensis), distr. (districtus), Lit. (Literaria), Lit. pol. (Literario-politica).

Ezekon kívül feldolgozásra került az Egyetemi Könyvtár levéltára (EK) és kéziratárának (EK. MSS) az abolíciók történetére vonatkozó legfontosabb anyaga, valamint Kovách Márton Györgynek az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában őrzött alábbi iratai:

a) Adversaria conceptum scriptorum Bibliothecam Regiae Universitatis Budensis concernentium Vol. I—III. (Kov. Adv.). Jelzete: Fol. lat. 53.

b) Instrumenta. (Külső címe: Protocallum actorum Bibliothecae Universitatis Budensis). Vol. I—III. (Kov. Instr.). Jelzete: Fol. lat. 69.

táron belül is végbement (in nucleo) az az eszmei küzdelem, mely a régi kategóriák sorát döntötte meg — mégis erősnek kell lennie, s szorosra kell vennie azokat a kereteket, melyeken belül tárgyával foglalkozni óhajt.

Bármennyire is csábító lenne, nem foglalkozhatunk a jezsuita abolicció előtörténetével, a janzenizmus magyarországi térhódításával, az osztrák-cseh reformkatolicizmus eszmetörténetével, valamint azzal a bonyolult történeti fejlődéssorral sem, melyet a szaktudomány jozefinizmus néven tart számon. Csupán arra tehetünk kísérletet, hogy az adott kor könyvtártörténetét véve alapul, megkíséréljük bemutatni: hogyan hatottak a koreszmék a könyvtár belső történetében, hogyan alakították át annak belső és külső képét, s hogy ez az átformált könyvtár hogyan hatott tovább a tárgyi és eszmei ismeretek terjesztésében.

I.

A korszak, mely az Egyetemi Könyvtár fejlődéstörténetében döntő jelentőségű, könyvtártörténeti vonatkozásban is két részre oszlik. Első fele 1773-ban, a jezsuita rend feloszlásával indul, s kb. egy évtizeddel később, a jozefinista rendfeloszlások első hullámával zárul (1782). Második fele ettől az időponttól II. József haláláig, ill. tágabb értelemben a ferenci abszolutizmus megszilárdulásáig tart. A jezsuita rend feloszlása előtt a könyvtár a rend vidéki központjában a rendi egyetem, gimnázium és egyéb rendi intézmények könyvtáraként működött. Állománya nagyságát és jellegét tekintve csak kevéssé lépte túl egy teológiai főiskola könyvtárának méreteit. A korszak végén, II. József halálakor, már az állami egyetem könyvtára volt az ország zajló életű központjában, s mint akkor az ország nemzeti és egyetlen tudományos közkönyvtára, tudománypolitikai szempontból is jelentős szerepet játszott. Állományát mennyiségi és minőségi szempontból egyaránt felduzzasztotta a feloszlott rendházak könyvtáraiból beáramló könyvanyag; fejlesztése felől — ha meglehetősen csekély mértékben is — az állami költségvetés keretében történt gondoskodás. A korszak elején más feladatokkal is bajlódó rendi könyvtárosok kezelték; 1790-ben már rendszeres állásokra kinevezett s nem feltétlenül papi hivatású szakemberek gondoskodtak állományának fejlesztése, feltárása, olvastatása felől. A korszak első felében történt meg a jezsuita rendházi könyvtárak állományának feldolgozása és részleges beolvasztása, a könyvtár állami intézménnyé válása, Nagyszombat-ról Budára költözése s az újtípusú egyetem megszületésével kapcsolatos reformintézkedések egy részének megvalósítása. 1782 után az alaphangot a jozefinista rendfeloszlások adták meg. A pálos és egyéb rendek könyvtáraiból igen értékes további anyag került a könyvtár polcaira. Ekkor történt meg a könyvtár átköltöztetése a főváros egyre jelentősebbé váló pesti oldalára, valamint a berendezkedés az első önálló épületben.

Az Egyetemi Könyvtár történetének e korszakán belül — függetlenül a fent már említett két időbelileg elhatárolt egységtől, a belső fej-

lődés két jelentős elemét kell tárgyalnunk. Ezek közül az első a könyvtár belső története a könyvtári munka alaki, tartalmi és eszmei vonatkozásában; a második a rendfeloszlásokkal kapcsolatos állományátalakulás története. Jelen tanulmányunkban a *könyvtári belső fejlődésnek az állományátalakulástól elkülönített történetével* szándékozunk foglalkozni, mivel a másik téma bonyolult, adott körülményeink között el nem végezhető előmunkákat kívánna meg.

A jezsuita rendnek 1773 július 21-én pápai rendelettel történt feloszlása hosszú folyamatot zárt le, s a jövőendő szempontjából jelentős új folyamatot indított meg. A feloszlítás (mely megelőzően Portugáliában 1759-ben, Franciaországban 1762-ben történt meg) a haladó erők győzelmét jelentette. A politikai klerikalizmus erőinek védelmi harcra kellett berendezkedniök: az állami életben elfoglalt vezetőszerp helyett ezentúl kisebb pozíciókból védték érdekeiket, álláspontjukat. A feloszlított rendet más egyházi tényezők próbálták helyettesíteni. A győri megyéspüspök p. o. a lutheri-kálvini „tévelygések” ellen vívandó sikeres harc érdekében volt jezsuita hitszónokok beosztását kérte egyházmegyéjébe.¹ A váradi püspök már határozottan arra utalt, hogy egyházmegyéje „gonosz fajzatok, t. i. a nemkatolikusok és skizmatikusok között” lévén, azt a feloszlítás elsősorban a közoktatás vonatkozásában súlyos helyzetbe hozta: „az ifjúság a debreceni iskolákba, mint valami Athénbe özőnlík”, de „leselkednek a farkasok”, akik a természethit, a deizmus és ateizmus téveszméit terjesztik. Ezért javasolta a rend teljes vagyonának egyházi célra fordítását, iskoláinak egyházi kézben való megtartását, hogy így azok „kik az oltárt szolgálják, az oltárból is éljenek.”²

Ilyen formában erről persze akkor szó sem lehetett. Viszont történtek intézkedések oly irányba, hogy a volt rendtagok politikai szempontból jelentős helyen működhessenek. Így p. o. a könyvcenzúra ügyeit a feloszlítás után két volt jezsuita kezére bízták.³ A rend vagyona azonban szinte teljes egészében az államra szállt.⁴ A feloszlítás elvi és gya-

¹ Htt. Lp. AASJ. Klob. (Klobusiczky tanácsos iratai) 291. 1773—12-27 (a hónapok jelzése a továbbiakban is arab számjegyekkel).

² U. o. Klob. 328. Ugyanezt a kérdést veti fel görögkeleti—görögkatolikus vonatkozásban a munkácsi püspök is. (U. o. 220.)

³ Klob. 5. A felosztás első személyi jellegű intézkedése alapján évi 500—500 Ft javadalmazással két volt jezsuita vette át a könyvcenzúra-ügykört.

⁴ Az osztrák rendfeloszlásokkal kapcsolatos könyvtári vonatkozású kérdések ma is legjobb összefoglalása Laschitzer, S.: *Die Verordnungen über die Bibliotheken und Archive der aufgehobenen Klöster in Österreich*. (Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichte. III. Bd. 1888. 403—440. 1.). A tanulmány elsősorban a jozefinista abolícióval foglalkozik, de történeti bevezetése jezsuita vonatkozásban is hasznosítható. A tanulmány összeállítása során csupán az akkori Magyarországon bekövetkezett rendfeloszlásokkal foglalkoztunk. Így nem térünk ki az erdélyi jezsuita intézmények, így p. o. a kolozsvári régi egyetemi könyvtár sorsára. Erre l. *György Lajos*: A kolozsvári régi egyetem könyvtárának, az ún. Lyceum-könyvtárnak története 1579—1944. (Bp. Egyetemi Könyvtár MSS G. 913. jelzet alatt)

korlati ügyeinek bonyolítására külön apparátust kellett létrehozni. Az ügyeket irányító központi vegyesbizottság a helytartótanács és a kamara képviselőiből állott: előadója Klobusiczky helytartósági tanácsos volt. Ez a bizottság szabta meg a rendi könyv-, levél- és irattárak zár alá vételének, leltározásának és kezelésének módját. Az első lépések meg-
lehetősen merevek voltak: a rendtagoknak a náluk levő könyvtári könyveket vissza kellett szolgáltatniuk, s hosszú ideig még oktatási célra sem kaptak kölcsön könyvet.⁵

A felosztatás gyakorlati bonyolítását megyei bizottságok végezték, melyekben a helytartótanács, a kamara és a megyéspüspök képviselői vettek részt. Magukról a könyvtárakról a felosztatás első hónapjaiban — mint p. o. Ausztriában is — kevés szó esett; elsősorban anyagi és személyi kérdések álltak előtérben (éppen ezért a fokozott gondot a levéltárakra fordították). A könyvtári kérdés rendezésére az év végén került sor. Ekkor a vegyesbizottság javaslatára az uralkodó engedélyt adott arra, hogy — a könyvtárak helyi leltározását meggyorsítandó — a megyei bizottságok e munkához katolikus hivatalos személy jelenlétében igénybe vehessék a rendházakban visszamaradt rendtagokat. Ezidőtájt engedélyezték újra az oktatási célra történő könyvkölcsönzést is.⁶

Így került sor a nagyszombati egyetem, könyvtár és nyomda ingatlan, ingó- és készpénzvagyonának leltározására.⁷ A bizottság a könyvtárban meglehetősen nagy rendetlenséget talált: a visszaadott és korábban helyre nem rakott könyvek a földön hevertek. Ezért felelős könyvtáros sürgős kinevezését kérték. A bizottság részletes *állományfelmérést* hajtott végre. A belső, ún. nagy könyvtárhelyiségben 12 336 kötet könyvet, a külső „kis” helyiségben 507 kéziratos kötettel és 598 tilos könyvvel együtt 1145 kötetet találtak. A felmért teljes állomány 13 481 kötete mellett 1 740 kötetről találtak névreszóló térítvényt. Ezek szerint az összes állomány ekkor 15 221 kötet volt.

Részletesebben kell foglalkoznunk a felmérés szakágazati részével, mivel ennek alapján kaphatunk képet a könyvtár jellegéről, tartalmáról. A kimutatás a belső teremben őrzött 12 336 kötet összetétele felől nyújt tájékoztatást. Megnehezíti az áttekintést az, hogy a kimutatás elsősorban nyelvek szerint készült s csupán a latin művek esetében ad szakszerinti megoszlást. Ha a német, görög, héber, francia, olasz, szláv és magyar nyelvű művek számát (1795 kötet), valamint a 486 kötetnyi vegyes jelzésű anyagot, valamint a nyilvántartásba nem vett, földön fekvő 1855

⁵ U. o. Klob. I. 1773—9—20. E munkálatoknak nagy jelentőséget tulajdonítottak. Erre mutat, hogy a pozsonymegyei bizottság *Festetich Pál* kamarai alelnök vezetése alatt működött.

⁶ Mindezekre Klob. 210., 226., 296. és Kancelláriai lt. Acta generalia 1773/5614., 5978.

⁷ Az összefoglaló leltár: OL Kamarai levéltár, Lymbus III. XVIII/26. nélkü lözhetetlen forrása az Egyetem államosítás előtti történetének.

kötetnyi anyagot az összállományból levonjuk, kerekén 8200 latinnyelvű kötet szakmai megoszlásáról tudunk számot adni. Ebből a mennyiségből

Teológia	4 671 kötet	57%
Matematika	392 kötet	4%
Jogtudomány	634 kötet	8%
Filozófia	1 019 kötet	12%
Történettudomány	696 kötet	9%
Tankönyv	788 kötet	10%
Összesen	8 200 kötet	100%

A kikölcsönzött művekkel kapcsolatos térítvényeket is számba vette a bizottság s megállapította, hogy az összes kölcsönzők 29%-ánál volt kint a művek 54%-a. A legtöbb kötetrel szereplő kölcsönzők Katona István (történész), Nagy Ferenc, Nagy Antal, Frank György és Hubert Ferenc (hittudósok), Taucher Ferenc (csillagász), Zachár András (irodalmár) és Horváth János (fizikus) voltak.

A szakmai felmérés adataiból nyilvánvaló, hogy az új állami egyetem részére átvett könyvtár elsősorban hittudományi s az ezzel szorosan összefüggő filozófiai műveket foglalt magában. A természettudományos jellegű művek igen alacsony számából viszont nem szabad mechanikus következtetést levonnunk, mivel az akkori filozófiai, sőt hittudományi művek is sok esetben tartalmaztak természettudományi (elsősorban fizikai) ismeretanyagot. Egy, az egyetem költöztetését megelőző időkből, valószínűen Kempelen Farkas tollából származó feljegyzés szerint a könyvtár ekkor inkább köteteinek számával és berendezésének szépségével tűnt ki, mintsem minőségével. Jellege teológiai-filozófiai-aszkétikus. A szentpétervári akadémia kiadványain kívül más európai tudós társaság kiadványai benne nem találhatók. Az egyetemen oktatott tárgyakkal kapcsolatban alig van anyaga orvostudományi és természettudományi művekkel, folyóiratokkal egyáltalán nem rendelkezik. „Ennek mind a hallgatók, mind a professzorok dícséretes törekvései kárát látják” — hangsúlyozza a feljegyzés.⁸

Nem lehet most feladatunk annak vizsgálata, hogy a könyvállomány hittudományi-filozófiai vonatkozású része milyen mértékben szolgálta a skolasztikus, s milyenben az akkor modern bölcséleti rendszerek egyetemi oktatását.⁹ További egyetem- és oktatástörténeti kutatásoknak kell majd megállapítani, hogy vajon a XVIII. század közepe óta a nagyszombati egyetem valóban „a magyar felvilágosodás egyik fontos előkészítőjévé” vált-e? Fentiekben csak a könyvállomány tisztán statisztikai adatait kívántuk ismertetni.

⁸ ATUT fol. 339.

⁹ Erre l. Csapodi Csaba: Két világ határán. Fejezet a magyar felvilágosodás történetéből. Századok 79—80. (1945—46.) 85—137. l.

A jezsuita rend feloszlásával kapcsolatban két irányban jelentkeztek a könyvtári tennivalók. Egyrészt biztosítani kellett a kb. 15 000 kötetes nagyszombati könyvtár további működését; másrészt gondoskodni kellett arról, hogy az országszerte feloszlott jezsuita rendházak könyvanyagát leltárba vegyék, majd az Egyetemi Könyvtárba beszállítsák. A két tennivaló természetesen nem volt egymástól elválasztható, mivel a munka dandárát a kezdetek kezdetétől a könyvtár alkalmazottainak kellett végezniük.

A feloszlást követő években történt meg az államosított könyvtár *szervezeti és anyagi alapjainak* megvetése. Mint a nagyszombati rendház (Fejéregyháza-pusztá kivételével) minden vagyona, úgy a könyvtár is az Egyetemre szállt. A helytartótanács határozottan leszögezte, hogy „jól rendezett könyvtár nélkül az Egyetem nem virágozhat fel”, éppen ezért a könyvtárral kapcsolatos anyagi terheket is az újonnan létesített egyetemi alap vette át. Az 1774/75 és 1775/76 tanévekben 500—500 Ft állt rendelkezésre könyvbeszerezési célra, mely összeghez az utóbbi tanévben 300 Ft rendkívüli hitel járult (az Egyetemi Nyomda jövedelméből). Az éves keretet a karok között arányosan felosztva kellett felhasználni; a rendkívüli hitelből folyóiratok pótlása és az *Encyclopédie Universelle* beszerzése felől kellett gondoskodni.¹⁰ A könyvvállomány fejlesztése érdekében úgy intézkedtek, hogy a bécsi rendház duplumait is a nagyszombati könyvtár kapja meg, azonban ez az elképzelés nem vált valóra.

A könyvtár új elhelyezését illetően a könyvtárosok eredeti terve (ötblakos olvasóterem, külön tanári olvasó és múzeumszoba) nem valósulhatott meg; az egyetemi tanács biztosította a tanári olvasót s egy, az eredeti elképzelésnél kisebb új olvasótermet. Ugyanekkor intézkedtek az új könyvtári személyzet felől is: egy könyvtárigazgató (*bibliothecarius*), egy adjunctus (évi 600 Ft) és két írnok (évi 300 Ft) számára adtak állást. Az igazgató nem volt főfoglalkozású: a professzorok közül jelölték ki s könyvtári különmunkájáért évi 200 Ft pótlékot kapott. A kinevezések 1774 november végén történtek meg: az igazgató Lakits György világi jogprofesszor, az adjunctus Csapody Lajos volt jezsuita hittudományi professzor lett. Az írnoki helyre Kovachich Márton György történész és Szathmáry András kerültek.¹¹ Ugyanekkor alkalmazták havi 12 Ft fizetéssel szolgaként Rocsnik Ignácot is.¹² Csapody veszprémi kanonokká történt kinevezése után helyét a szintén volt jezsuita, neves történész Pray György foglalta el. Ez a könyvtárosgárda látta el az új állami könyvtár első éveiben a könyvtári munkát s bonyolította le a Budára való átköltözést is.

¹⁰ Az 1774—1821. évek beszerzési hitelkereteiről összesítő kimutatás maradt fenn (Htt. Lp. 1822. f. 11. p. 3.) Az alaprendelet az udvari kancellária 1774. évi 4323/3911. sz. inata. Az „államosítás” szervezeti részleteire: AASJ 1774. Stud. 140/b., 1775. Stud. 32., 1776. Coll. Tyrn. 33., ACRUT 85. és 186.

¹¹ Kov. Instr. I. 8—9.

¹² AASJ 1775. Stud. 32. fol. 61.

A könyvtár utolsó nagyszombati évei jelentősebb események nélkül teltek el. Egyrészt a felosztatott rendházi anyag feldolgozási tervével foglalkoztak a könyvtárosok, részben a tervbevett budai költözködés előkészítésével. A felsőbb szervek részéről már ekkor megnyílvánult az az igen határozott óhaj, hogy a könyvtár nyilvánosságát fokozni kell.¹³ A jezsuita abolíciós könyvanyag szétosztásának részletes, a technikai kérdésekre is kiterjedő tervét Pray dolgozta ki még akkor, amikor nem is volt a könyvtár kinevezett tisztviselője, hanem mint közmegbecsülésben álló „historiographus regius” kapta fizetését. A tervezet szerint — melyet a tanulmányi bizottság kiindulási alapként el is fogadott — a munkálatokhoz csak valamennyi jegyzék beérkezése után lehet hozzákezdeni; elvégzésükhöz három munkaerőre van szükség, s ezeket a nagyszombati volt rendtagok közül kell kiválasztani, mivel ők a helyzet legjobb ismerői. A helytartótanács a javaslatot elfogadta azzal a megkötéssel, hogy a munkálatokat a könyvtárosoknak kell végezniök, mivel ők a kérdés szakértői, s fizetésüket könyvtári munkáért kapják. Az egyetemi keretbe tartozó volt rendtagokat csak szükség esetében engedte igénybevenni. Hangsúlyoznunk kell, hogy *ebben a szűkkeblűségben lelik magyarázatukat mindazok a nehézségek*, melyek a későbbi évek során az abolíciós anyag feldolgozásával kapcsolatban felmerültek.

A többespéldányokat illetően már ekkor kialakult az a felfogás, hogy azokat a vidéki akadémiák, fő- és al gimnáziumok között kell felosztani.¹⁴ Már a Budára költözés előkészületeit jelezte az az összecszerűen is jelentős intézkedés, mellyel Csapodyt 1777 tavaszán Bécsbe küldték, hogy az ottani volt rendház másodpéldányárverésén 3000 Ft erejéig vásároljon a könyvtár részére. A vásárolni tervezett művek többsége történeti jellegű volt; az igény megfelelt a nagyszombati könyvtár hiányainak, s arra mutat, hogy a Budára készülő könyvtár javítani akarta állományának jellegét. Ne felejtjük: kezdetben úgy volt, hogy ezt az anyagot ingyen kapja meg az Egyetemi Könyvtár! Az elképzelés átalakulása mutatja, hogy a magyar állam az örökös tartományoktól ajándéokra nem számíthatott.¹⁵

II.

1777 augusztus 22-én a helytartótanács tudatta a közigazgatással, hogy az Egyetem s vele könyvtára is *Budára*, a királyi palotába *költözött*. A költöztetés előkészületei hosszú hónapokat vettek igénybe. A költöztetés ügyeit bonyolító bizottság elnöke, Niczky Kristóf 1776 augusztus 3-án kapta kézhez megbízólevelét. Közvetlen munkatársa Kempelen Farkas és Szabó András, a hittudományi kar erősen felvilágosodásellenes

¹³ Kov. Instr. I. 11a.

¹⁴ AASJ 1776. Misc. 33. és ACRUT 185. (u. ez Kov. Instr. I. 21.) és 224.

¹⁵ ACRUT 229., 231., 253.

beállítottságú professzora volt.¹⁶ A munkálatok során a könyvtári kérések már kezdettől fogva felmerültek. Egy korai, névtelen javaslat arról álmodozott, hogy a könyvtárat nem a palotában kell elhelyezni, hanem részére a Várban önálló épületet kell vásárolni. A terv megvalósításához szükséges 30 000 Ft-ot a javaslat szerint a földvári apátság és a fehérvári custodiatus jövedelméből kellett volna biztosítani.¹⁷ Majd az álmok egyre szerényebbekké váltak: közvetlenül a költözés előtt még felmerült egy önálló vári egyetemi épület terve, melyben a könyvtár (kétemeletnyi olvasóteremmel, kis földszinti tanári olvasóval s két hivatali dolgozószobával) központi helyet foglalt volna el.¹⁸ Majd következett a szomorú valóság: a palotában az Egyetem összesen 48 helyiséget kapott; ebből öt jutott a könyvtárnak. Egy 28 öl hosszú olvasóterem, egy kicsiny tanári olvasószoza, egy kis helyiség az írnokok számára s a kétszobás igazgatói lakás.¹⁹

Ezekbe a helyiségekbe költözött be a könyvtár, azonban nem teljes állományával. Az anyag egyrésze (közel 3 000 kötet) Nagyszombatban maradt, az ott kárpótlásként létesített akadémia részére; egy kicsiny, az új funkcióban felesleges részét az uralkodó utasítására az egyházmegye papjai között osztották ki.²⁰ Tervbe vették a híresen szép könyvszekrények átszállítását is. Nem tudjuk, hogy került-e ezekből pár darab Budára; tény, hogy közülük három jelenleg is Nagyszombatban látható.²¹

Az átköltözés után sorra láttak napvilágot az új helyzet hozta új igényekkel kapcsolatos intézkedések. 1777-ben sor került a szervezeti hovatartozás kérdésének rendezésére. A könyvtár személyzetét az egyetemi szervezeti táblázatok közvetlenül a szenátus után sorolták fel. Szaporodott az állások száma, s emelkedtek a fizetések. A főkönyvtárnok (primarius bibliothecarius) 1 000 Ft professzori illetmény mellett 200 Ft. pótlékot, a másodkönyvtáros 800 Ft. az első ór 600, a másodór 500, a két írnok 300—300 Ft illetményt kapott.²² Lakits és Pray mellett első órré

¹⁶ A költöztetés történetére l. Szalatnai Rezső: *Kempelen Farkas és az Egyetem átköltöztetése Budára*. Bp. 1959. (A budapesti Egyetemi Könyvtár kiadványai 6. sz. Klny. a Tanulmányok Budapest múltjából c. sorozat XIII. kötetéből.) — A tanulmány elsősorban *Kempelen* szerepét vizsgálja; a költöztetés és a budai berendezkedés részletes története — elsősorban a Htt. ATUT iratanyaga alapján — még megírásra vár.

¹⁷ ATUT fol. 419—420.

¹⁸ U. o. 389—393.

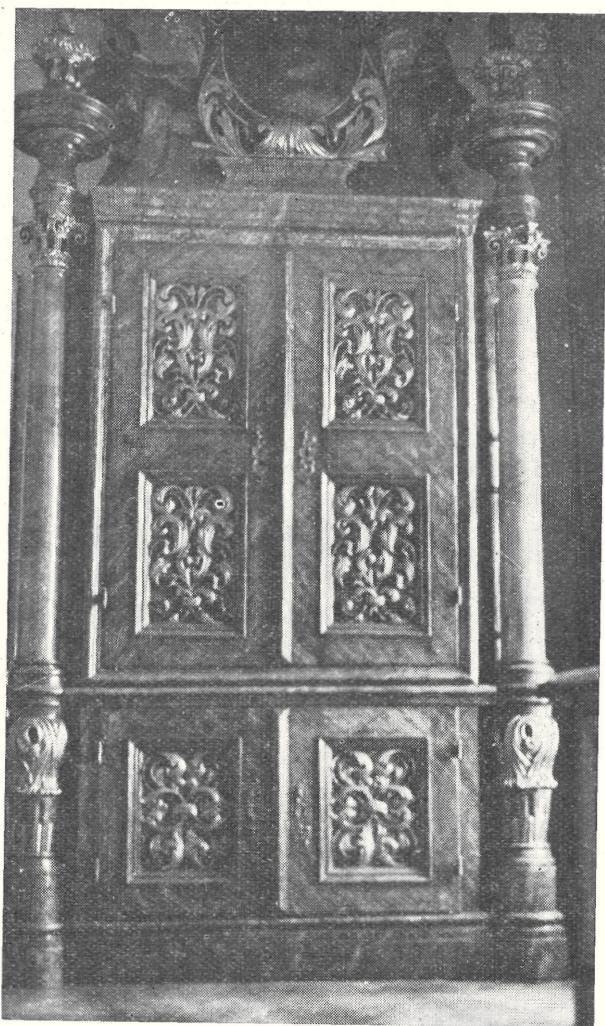
¹⁹ Terv: ATUT fol. 123—4., Végrehajtás AASJ 1777. Coll. Bud. 4/50.

²⁰ ATUT 384—5., ASRUB 15. (1777 nov.) A Nagyszombatban maradt anyag jegyzéke. EK MSS J. 27. jelzet alatt. — A papság között történő szétosztás Mária Terézia ötlete volt; a vegyesbizottság 1777 jan. 16-i ülés jegyzőkönyvéhez fűzött megjegyzésében (Szalatnai i. m. 18.) az uralkodónó úgy vélte, hogy a tudományos könyvtárakhoz méltatlan „*sehr schlechtes Gezeug*”-ot kell szétosztani.

²¹ Az Ottani Szt. Adalbert Egyesület (Spoloch Sv. Vojtecha) helyiségeiben. Az ezek egyikéről készült felvételért, egyéb értékes tanácsaiért J. Pöstény úrnak, az Egyesület elnökének mondok köszönetet.

²² Az egész Egyetem 44 600 Ft-os személyi költségvetésében az EK 3700 Ft-tal szerepel (személyi és dologi kiadások!).

Wagner Károly volt jezsuita történészt, másodórré Schönvisner István világi pap régészt nevezték ki. Ugyanekkor — a Niczky-bizottság egy korábbi javaslata alapján — úgy döntöttek, hogy a vezető könyvtárnoki

Könyvszekrény az Egyetemi Könyvtár nagyszombati korszakából

állásokat összekötik a történeti segédtudományok professzori állásaival. Ez a megoldás — a vélemény szerint — a legjobb könyvismeretet biztosítja, viszont a vezető könyvtárosi szolgálat nem kíván állandó, csak gyakori jelenlétet. Így Pray az oklevéltan, Wagner a címer- és pecséttan, Schönvisner a régészet és numizmatika oktatására is megbízást kapott.²³

²³ AASJ 1777. Coll. Bud. 4/108. és 4/50/14.

Az átköltözés után elsőnek az egyetemi tanács foglalkozott a könyvtári állomány minőségi kérdéseivel. A legsürgősebben pótlandónak vélt hiányosságok között szerepelt a tételesen is felsorolt magyar történeti, elméleti és gyakorlati fizikai, matematikai, természettudományi és gazdaságtan-műszaki könyvanyag.²⁴ 1778 elején már a helytartótanács rendelte el, hogy az egyetemi tanács vizsgálja meg a könyvtár és a nyomda helyzetét, s erről tegyen jelentést. Majd elrendelték, hogy a könyvtár sürgősen készítse el a Budára hozott állomány katalógusát; ugyanekkor 10 000 Ft-ot ígértek a hiányok pótlására. Ez az ígélet, tekintettel az államháztartás akkori helyzetére, még álomnak is túlzás volt. Nem is lett belőle semmi; a katalógust viszont ennek ellenére is meg kellett csinálni, mégpedig két példányban. Ennek a katalógusnak egyik másolati példányát a könyvtárban tovább is használták s 1779-ig kiegészítésekkel is ellátták.²⁵

A kívánságjegyzékek szintén az íróasztal-ügyintézés áldozataiul estek. 1779-ben a tanulmányi bizottság megállapította, hogy a desideratummokkal csak akkor érdemes foglalkozni, ha az összes jezsuita rendházi könyvtárak anyagát felölelő u. n. Index Generalis (a továbbiakban: IG) elkészül s abból megállapítható, hogy a hiányokból mit lehet pótolni — ingyen! Jóllehet az uralkodó úgy rendelkezett, hogy a minden tudományágban szükséges könyvanyag bárholnan (unde unde) beszerezendő, következő mondatában már ő is az IG befejezését tartja a legfontosabbnak.²⁶

Abban a pillanatban, amikor a *könyvtári hiányok pótlásának és az IG elkészültének kérdései egymással junctimba kerültek*, új, súlyos vergődésekkel teli korszak kezdődött a könyvtár életében. A tervszerű hiánypótlás „ad Graecas Kalendas” tolódott. Az államigazgatás — káros hatású takarékosági frazeológiával, de formailag jogosan — nyugodtan elmondhatta, hogy majd az IG elkészülte után! — később pedig, hogy majd a másodpéldányok árverési jövedelméből! S valóban: 1779 és 1787 között az éves beszerzési keret csak egyszer (1784) érte el a megszabott 500 Ft-ot; kétszer pedig 200 Ft alatt maradt.

Az akkori magyar közoktatási és tudományos szervezetben az Egyetemi Könyvtár helyét az 1777. évi Ratio Educationis jelöli ki,²⁷ mely szerint az egyetem az akadémia (felsőfokú középiskola) fejlettebb foka. Funkciója az előbbiétől elsősorban abban különbözik, hogy tudományos képzést is kell nyújtania. Az akadémiákra vonatkozó könyvtári alapelvek ipso facto vonatkoztak tehát az Egyetemi Könyvtárra is. Ebben a

²⁴ U. o. 4/220.

²⁵ ASRUB 1778. aug. nr. 9., 15., 1779. jan. nr. 25., aug. nr. 18. — ATUT fol. 92—107. — Kov. Instr. I. 33. — A szakkatalógus EK MSS J. 28. jelzet alatt.

²⁶ AASJ 1779. Univ. Bud. 39.

²⁷ §§ 193—194. és 200. Magyar fordítását adja „A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig. Bp. 1963.” c. mű 283—7. l. Könyvtári vonatkozásaira, irodalommal együtt l. Tóth András: *Az Egyetemi Könyvtár a ferenci abszolutizmus korában* (1790—1823). Bp. 1963. (A budapesti Egyetemi Könyvtár kiadványai 21. Klny. Magyar Könyvszemle 1963.)

egyetlen komoly állománnyal rendelkező tudományos könyvtár.²⁸ A Ratio az Egyetemi Könyvtárat az egyetemi tanács fennhatósága alá helyezte s feladatai közé sorolta az egyéb egyetemi tudományos gyűjtemények (éremtár, múzeum) felügyeletét is. A Ratio Educationis végrehajtási utasításaként tekinthetjük az Egyetemi Könyvtár 1779 végén megjelent szabályzatát, mely már az új budai helyzetnek megfelelően szabta meg a könyvtár működési kereteit.²⁹ A szabályzat — a Ratio Educationis általános jellegű megállapításain túlmenően — reálisan mutat rá a könyvtár különleges, az akadémiai könyvtárakétól gyökeresen eltérő helyzetére. Már első §-ában kifejti a könyvtár nyilvános, általánosan közhasználati jellegére vonatkozó határozott állásfoglalását. Gyakorlati feladatát abban látja, hogy az olvasók késedelem nélkül kapják meg a kért műveket. A beszerzést illetően hangsúlyozza a karok és a szaktanárok irányító szerepét. Külön kiemeli a külföldi tudományos folyóiratok és a hazai történelemmel kapcsolatos tárgyi emlékek gyűjtésének fontosságát. Betűrendes címtár mellett tárgyszókatalógus készítését is előírja.³⁰ Érdekes, országos vonatkozású bibliográfiai feladatot is rótt a szabályzat a könyvtárra. Mivel a tudományos kutatás egyik alapvető eszköze a pártatlan szakirodalmi tájékoztatás („sincera et ab omni partium sectaeque studio remota historia literaria”), éves köteletségévé tette a könyvtárnak egy-egy évre visszatekintő, a kiemelkedő hazai és külföldi tudományos eredményeket magábanfoglaló, „bibliographie raisonnée”-szerű, nyomtatott szakjegyzékek összeállítását, s ezeknek az akadémiai és gimnáziumi könyvtárakba történő szétküldését. Ez az elképzelés sem vált valóra, azonban döntő módon hozzájárult ahhoz, hogy az Egyetemi Könyvtár 1780-ban megkapta a kötelespéldányjogot.³¹

Az Egyetemi Tanács 1780 nyarán alapos vizsgálatot tartott a könyvtárban, hogy a szabályzatban foglaltak végrehajtását, a könyvtár új helyzetét ellenőrizze. Ez a vizsgálat — melynek megállapításaival később még részletesen foglalkozunk — a fenti bibliográfiai feladat ellátásához elengedhetetlennek tartotta, hogy a könyvtár minden hazai sajtótermékből egy ingyenes példányt kapjon. Felsőbb szerveink váratlan gyorsasággal intézkedtek: pár hét múlva, augusztus 10-én megjelent az első magyar köteles-példány rendelet. Az Egyetemi Könyvtár köteles-

²⁸ Ebben a vonatkozásban mindig csak állami könyvtárakról szólunk. Nem említjük a jelentős és modern könyvállománnyal rendelkező protestáns (Debrecen, Sárospatak, Eperjes) és katolikus (Pannonhalma, Kalocsa, Pécs) egyházi könyvtárakat.

²⁹ Tóth i. m. 3. l.

³⁰ A terv — az IG problémái miatt — nem valósult meg. Erre l. Pálvölgyi Endre: *Tárgyszókatalógus terve az Egyetemi Könyvtárban (1779–1845)*. Bp. 1959. A budapesti Egyetemi Könyvtár kiadványai 5. — Klny. Magyar Könyvszemle 1959.)

³¹ Tóth András: *A kötelespéldányszolgáltatás története Magyarországon*. Bp. 1964. (A budapesti Egyetemi Könyvtár kiadványai 12.) 9–13. l. A kötelespéldány-rendelet szövege u. o. Függ. II. 46. l.

példánya a korábbi cenzúrapéldányhoz csak formailag hasonlít; lényegileg *amellett jelentkező*, kifejezetten közgyűjteményi használatra szánt *tudományos példány*. Jelentkezésének körülményei arra mutatnak, hogy közigazgatásunk a könyvtár fejlesztését — amíg az államkincstára ebből teher nem hárult! — fontosnak tartotta.

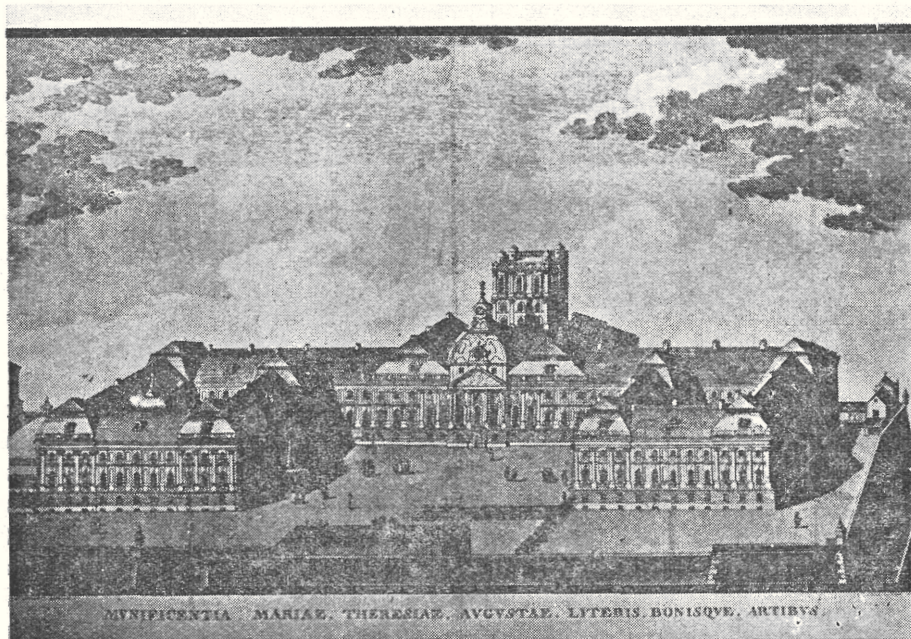
A bizottság kiszállását a könyvtári munkával kapcsolatos különböző panaszok tették szükségessé. Az új katalógus nem nyerte meg a felettesek tetszését; kifogások merültek fel a könyvtár és karok jó kapcsolatát illetően a beszerzés vonatkozásában. A vizsgálat előtt a könyvtárnak jelentést kellett írnia helyzetéről.³² E jelentés szerint³³ már a könyvtár külső állapota sem volt biztató. Öt helyiségében kb. 12 000 kötet zsúfolódott össze; a visszahozott kölcsönművek elhelyezése nehézségekbe ütközött. A könyvtárosok szerint legalább három új helyiségre lenne szükség, valamint új szekrényekre s a meglevőekben a polcok számának szaporítására. Rossz volt a könyvek külső állapota is: számos mű szorult volna kötésre. Sok kötetben pusztított a szű. A berendezés meglehetősen szegényes volt. A 37 szekrényen kívül 6 hosszú és 15 négy-szegletű olvasóasztal és 8 hosszú pad állt rendelkezésre. Szék nem volt; ha kellett, a díszteremből hoztak át. Két régi glóbus, 5 létra, 7—7 tintatartó és porzó, 4 óngyertyatartó és egy koppantó egészítette ki a főváros nagy állami könyvtárának berendezését. A könyvtárosok újból felvetették az önálló épület, vagy legalább is új olvasóterem létesítésének gondolatát. Az egyetemi vizsgálóbizottság (Molnár János és Vezsa Gábor) jelentése³⁴ személyi vonatkozásban megállapította, hogy a könyvtárosok fizetésüket nem kapják meg rendszeresen: több mint 2000 Ft volt akkor a hátralék. Elsőrendű feladatként jelölték meg a katalógusok (a könyvtári és az IG) elkészítését. Megállapították, hogy az 500 Ft közel sem elegendő a beszerzésre, s hogy még a minimális összeg utalványozása sem rendszeres. A szegényes olvasótermet inkább a kíváncsi látogatók, mint az olvasók látogatják: naponta 7—8 ember fordul ott meg „legendi causa”. A professzorok a kikölcsönzött könyveket nem szolgáltatják ren-

³² ATUT fol. 5—6. — ASRUB 1780 márt. 11. — EK 1780. s. d. — Kov. Instr. I. 41—42., 49. A vizsgálatra vonatkozóan l. Bruckner János: *A jozefinista kultúrpolitika és az Egyetemi Könyvtár* (1780—1784). Magyar Könyvszemle 1956. 115—117 l.

³³ Kov. Instr. I. 52—54. — Kov. Adv. I. 11—13. és 426. (itt a szakrendi táblázat.) — A szuvasodás ellen a *Spica celtica* (*valeriana*) levelének és gyökerének szétiszóráásával próbáltak védekezni. — A berendezésre Kov. Adv. 61—62. A könyvtári napi munkákat feltüntető, 1780 november 1. és 1782 augusztus 23. között vezetett „Protocolum (!) diurnum Bibliothecae” c. napló (EK Mss. J. 75:) hasonlóan igen kevés olvasóról ad számot.

³⁴ ASRUB 1780. szept. nr. 4. — Kov. Adv. I. 30. — Nem értünk egyet Bruckner (i. m. 116. l. 17. jegyzet) megállapításával, mely szerint a Kov. Instr. I. 52—54. olvasható 12 megállapítás a bizottság álláspontja lenne. Az Adv. I. 11—13. másolati példányban u. i. van egy be nem fejezett 13. pont is. Ennek alapján úgy látszik, hogy a feljegyzés Kovachich munkája, mégpedig a vizsgálatot megelőző időkből. A könyvtár álláspontját ezek alapján ismertettük. — A hátralékos összegre ASRUB 1780. nov. nr. 19.

desen vissza. Az említett bibliográfiai célra új állásokat javasoltak. (Az egyetemi tanács ezt a feladatot a szakprofeszorokra óhajtotta hárítani). A vizsgálattal kapcsolatos helytartótanácsi megjegyzések³⁵ napnál világosabban mutatják, hogy az államigazgatásban milyen mértékű volt a fős-

Az Egyetem budai palotája (1780)

vénység és a szakértelem hiánya. A katalógusokkal kapcsolatban: nem igaz, hogy az új művek címfelvétele fontosabb, mint a régieké; a könyvtárosok ilyen kérdésekbe ne szóljanak bele. A beszerzési összeget emelni nem lehet: minden attól függ, hogy az IG elkészüljön, s a példányszámok országosan megállapíthatók legyenek. Elsősorban a professzoroknak szükséges könyveket kell beszerezni; „de ornamento Bibliothecae dein cogitetur” — mintha szegény könyvtárosoknak ritkaságok és díszművek beszerzése lett volna a leghőbb vágya! Az olvasóterem maradjon, amilyen: úgyis kevesen látogatják.

II. József viszont kissé másképpen látta a dolgokat. A vizsgálattal kapcsolatos intézkedései³⁶ bizonyos mértékben eredményesek is voltak. Az IG terén elfogadta ugyan a helytartótanács véleményét, azonban elrendelte, hogy a beszerzési összegeket (s a könyvtár egyéb szükség-

³⁵ EK 1780 s. d. (5882. htt. sz.) — Kov. Instr. I. 84b—85.

³⁶ AASJ 1781 Univ. Bud. 22. nr. 1—3. — ASRUB 1781 apr. nr. 11.

leteit) az Egyetemi Nyomda alapjából (ha ott nincs pénz, akkor az egyetemi alapból) azonnal ki kell fizetni. Az Egyetem bécsi ágense³⁷ segítse a könyvtárat a bécsi árveréseken történő beszerzésekkel. A helytartótanács — még ma is szinte hallható fogcsikorgatással — ki is adta a megfelelő utasításokat.

A vizsgálat után jelentős *személyi változások* következtek. A két régi bibliothecarius, Pray és Lakits lemondott. A könyvtár vezetését 1780 október végén mint egyedüli igazgató a könyvtárhoz 1779 nyarán kinevezett Bretschneider Henrik vette át. Ezzel megkezdődött az Egyetemi Könyvtár elvi és személyi ellentétekkel és ellentmondásokkal dúsan telt jozefinista korszaka. Bretschneider életpályáját, jellemrajzát a régebbi irodalom s az újabb könyvtártörténeti tanulmányok alaposan megvitaták.³⁸ Nem érezzük itt feladatunknak, hogy irodalmi munkássága, emberi tulajdonságai, a volt jezsuitákhoz való viszonya, a felvilágosodáshoz fűződő kapcsolatai felett értékitéletet mondjunk. Csupán azt szándékozunk — a megfelelő helyen s alkalmakkor — vizsgálni, hogy működésével mennyiben járult hozzá a könyvtári problémák sikeres megoldásához, az Egyetemi Könyvtár modernizálásához.

1780 november 24-én történt meg a hivatal átadása. Ugyanekkor az Egyetem elrendelte, hogy az IG munkálatai felől havi tájékoztatást kell adni, mivel az elsőrendű cél a könyvtár nyilvános jellegének előmozdítása, állománya minőségének fokozása.³⁹ Az „új seprő” gyorsan igyekezett eleget tenni a követelményeknek. Reálisan felmérte a lehetőségeket, s számolt a felsőbb szervek igényeivel; ugyanekkor saját ideológiai elképzeléseit sem rejtette véka alá. Sőt: ezekkel jelentkezett először. Felvetette a térítvény nélkül (elsősorban volt jezsuitáknál) kintlévő anyag kérdését, és szigorú vizsgálatot követelt. Pár nap múlva részletes elabórátumot terjesztett fel az egyetemi tanácsnak jövőbeli feladatairól.⁴⁰ Ebből világosan látható: felismerte, hogy a felsőbb szervek — nem kérdés, hogy helyesen-e vagy helytelenül — sziklaszilárdan kitartanak az IG-munkálatok primátusa mellett, s ettől teszik függővé a könyvtár anyagi helyzetének javítását. Ellentétben elődjei halogató, langyos taktikájával, ráállott tehát erre az útra, s elismerésre méltó eréllyel elérte, hogy az IG egy évvel hivatalba lépése után már készen állott. Ami tehát Pray és Lakits alatt öt évig húzódott, Bretschneider igazgatása alatt — Kovachich igen aktív közreműködésével — feltűnően rövid időn belül

³⁷ Egyes jelentősebb jogi személyek (p. o. a proetstáns egyházak, megyék) ügyeik képviselőjére ún. ágenst tartottak Bécsben.

³⁸ Legújabbban Pálvolgyi Endre: *Bretschneider és az Egyetem 1783. évi felülvizsgálata*. Bp. 1962. (Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei I. 79–95. l.), a korábbi irodalom feltüntetésével. (Ezután: Pálvolgyi I.) Antiklerikális propagandatevékenységét ismerteti Nyilas Márta: *Szettek szatirája. Egy felvilágosodáskori német szatíraíró magyarországi működéséről*. (Világosság 1964. 7–8. sz. 501–2. l.)

³⁹ Az átadási jegyzőkönyv Kov. Adv. II. 329–331. és Instr. I. 63.

⁴⁰ Kov. Instr. I. 67–75.

megvalósult. Az IG elkészültével kapcsolatban Bruckner megállapításaihoz kevés a hozzáfűznivalónk. Csupán annyit tartunk szükségesnek ismételni, hogy az Egyetemi Könyvtár kéziratára ma is őrzi az IG öt vastag fólió-kötetes katalógusát, mely 47 jezsuita rendház könyvtárának adatait tartalmazza és 58 074 példányról készített 39 515 cédula adatainak egybedolgozásából készült. A jegyzékben különböző jelekkel történt annak jelölése, hogy a mű az Egyetemi Könyvtárban megvan-e vagy sem; ha található, akkor a példány annál jobb vagy rosszabb állapotú, vagy más kiadásról van-e szó; hány példányra van a könyvtárnak szüksége? Külön jel mutatta, hogy ha a könyvtár a művet minden magyarázat nélkül igényelte, vagy ha az eladhatónak minősült. A könyvtárosok között ebben a korban dúló adózó személyi küzdelmek miatt a tárgyilagosságot nélkülöző különböző statisztikai kimutatásokból ma már nehezen állapítható meg, hogy a jegyzék elkészítésében ki s milyen mértékben vette ki részét. A jelek arra mutatnak, hogy nem mindkét őr vona ki magát a munkából, mint ezt Bretschneider állította. Ez Schönvisnerről — akinek későbbi évtizedes lelkiismeretes munkásságát ismerjük — nehezen lenne elképzelhető. Wagner esetében minden kimutatás kis teljesítményt jegyez. Kétségtelen viszont, hogy a munka dandárát Kovachich végezte.⁴¹

Az IG munkálatokkal kapcsolatosan folytak a könyvtári belső katalógus munkái is,⁴² mivel enélkül a következő lépésre, az abolíciós anyag részleges beolvasztására nem kerülhetett volna sor. Ezt a munkát is elsősorban Kovachich végezte az IG-munka mellett. 16 000 cédulát írt meg a könyvtári katalógus részére. Feltehető, hogy az 1780 végén alkalmazott két ideiglenes napidíjas írnokot is erre a munkára fogták be.⁴³

Ahhoz, hogy a Bretschneider-korszakot a maga egészében tudjuk értékelni, személyi és a belső könyvtári munkával összefüggő egyéb kérdéseket is érintenünk kell. A korábbi könyvtártörténeti irodalom — Bruckner, majd elsősorban Pálvölgyi — részletesen foglalkozott a könyvtárosok (elsősorban Bretschneider és az időközben egyenrangú másodigazgatónak politikai okból visszahelyezett Pray) között dúló bonyolult villongásokkal, valamint azzal a dícséretesnek egyáltalán nem mondható szereppel, melyet ebben a vitában az egyetemi tanács játszott. Úgy véljük, hogy a kérdés megítélésében Pálvölgyi jár közelebb az igazsághoz, amikor megállapítja, hogy Pray és Bretschneider közötti vita végső oka nem személyi, hanem világnézeti jellegű volt. A néha túlságosan is lendületes, tipikusan nemzetközi-”aufklärerista” Bretschneider s a magyar nevelésű, régi jezsuita Pray között — akit Schönvisnerrel együtt az igen ala-

⁴¹ Bruckner i. m. 121. l. — A jegyzékben elvileg az elhunyt rendtagok könyvhagyatékai is bekerültek, így p. o. Trauscher Mátýásé (ASRUB 1780. apr. nr. 19.) — A leírási munkákra Kov. Adv. 367. — Az IG írószerköltségei 120 Ft 56 kr-ra rúgtak (Kov. Instr. II. 149.) — A munkálatok statisztikai ismertetése Kov. Adv. I. 299. és ASRUB dec. nr. 6. — A jelekre u. o. 140--2.

⁴² Bruckner i. m. 119.

⁴³ EK 1780 s. d. Kov. Instr. I. 87. (7. pont). — ASRUB 1784. dec. nr. 6.

pos, megfontolt, egzakt tudományos módszer jellemzett — valóban ne-
héz volt elképzelni az együttműködést. Az egyetemi tanács a maga ré-
széről politikai okból nem tette meg azokat a józan lépéseket, melyek
ezt az ellentétet megszüntethették volna. Az egyetemi tanácsurak éles
politikai ellenszenvvel viseltettek a különben is erőszakos viselkedésű
Bretschneiderrel szemben, s minden lehetőt elkövettek annak érdekében,
hogy elképzelései ne valósulhassanak meg. Mint a magyarországi köz-
igazgatás oly sok más fóruma, az Egyetem sem óhajtott túlságosan
gyors ütemben megvalósítani a jozefinista reformokat. Bretschneider el-
gáncsolásának legbiztosabb útja volt a két igazgató jogviszonyának tisz-
tázatlanul hagyása. Tudták jól, hogy világos subordinatio nélkül nem le-
het megbízható munkakörülményeket teremteni. Ehhez járult az illet-
ményügyek rendezetlensége is: az egyenlő jogokkal rendelkező két igaz-
gató közül Pray kapta a magasabb illetményt. Bretschneider fizetéseme-
lési kérelmeit következetesen elutasították.⁴⁴ Természetesen így szó sem
lehetett a tanulmányi bizottság utasításának végrehajtásáról, mely sze-
rint a két igazgatónak a két örön meg kellett volna osztoznia, s közösen
rendelkeztek volna a vicecustossal (Kovachich). Bretschneider így elvesz-
tette volna legbiztosabb támaszát, Kovachichot, viszont egyik örrel sem
ment volna sokra, mivel mindketten halálosan gyűlölték.⁴⁵ Az adott hely-
zetben valóban nem volt Bretschneider számára más út, mint a távozás:
az egyetemi tanács elszámolási nehézségeket támasztott, kifogásolta, hogy
mint könyvtárigazgató, túlságosan nagy gondot fordít magánkönyvtárára,
s a személyi vitában teljesen Pray mellé állt. Bretschneider jobbnak látta,
ha távozik Budáról: 1784 novemberében már Lembergben találjuk; el-
számolási vitája még 1786-ban is tartott.

A személyi küzdelem másik harcos résztvevője a könyvtár vicecus-
tosa, Kovachich volt. Már 1773-ban, a rend feloszlata után pályázott
a nagyszombati „bibliotheca publica” igazgatói tisztére s az egyetemi tan-
ácsra.⁴⁶ Bretschneider feltétlen híve volt, s tőle várta idővel egyre csök-
kenő érvényesülési vágyai teljesítését. Prayt személy szerint is súlyosan
megsértette; szinte gyorsírászerű feljegyzéseket vezetett elhangzott ki-
jelentéseiről.⁴⁷ Súlyos nézeteltérése támadt Wagnerrel is. Felterjesztései
a tanács véleménye szerint „stylus inurbanus”-ban készültek, s ezért dor-
gálásban részesítették. Feszült lelkiállapotát súlyos anyagi helyzete, eb-
ből eredő életmódja teszik érthetővé. Meglett férfiként évi 300 Ft-ból
tengette életét. Teljesen egyedül élt (*solitarius et coelebs*); ez az élet-

⁴⁴ Kov. Adv. II. 47. szerint 1783-ban Bretschneider évi 1075, Pray 1200, Wag-
ner 600, Schönvisner 500, Kovachich és Szathmáry 300—300, Rocsnik 144 Ft évi
illetményt kapott. Pray és Schönvisner részére ezenfelül természetbeni lakás állt
rendelkezésre. Pray illetményéből 400 Ft régi nyugdíja, 800 Ft a könyvtárigazgatói
és királyi történetírói illetmény volt. Bretschneider 700 Ft-ot az igazgatásért, 125
Ft-ot lakpénzként kapott. Csupán 1781 végén kapta meg a 200 Ft emelést.

⁴⁵ Htt. Lp. 1783 Univ. Bud. f. 11. p. 52.

⁴⁶ OL Magyar Kancellária. Acta Gen. 1773/5387.

⁴⁷ ASRUB 1784 mart, nr. 32 (94). — Kov. Instr. II. 5—6.

forma (ezt meghatározó őszinteséggel vallja be) egészségét aláásta és „*mentem subtrahit*.” Az egyetemi és a helytartótanács kevés megértést tanúsított pszichopathológiai indoklásával kapcsolatban. Egyedüli, ki nem elégtő indoknak nőülési szándékát találta, de fizetésemelési kérelmét elutasította. Ekkor próbálták meg szemét a vicecustosi címmel kitörölni.⁴⁸ Mi sem természetesebb, hogy Pray örömmel ragadta meg elhelyezésének lehetőségét, amikor 1784 végén kamarai levéltárossá nevezték ki. Utódjává a kitűnő tudós Cornides Dánielt nevezték ki; a halálosan sértett, súlyos lelki válság jeleit mutató Kovachich már nem volt képes a lovagias távozásra: egyik kérelmező levelében — talán nem is egészen indokolatlanul — megtámadta utódját, mint aki „*bár protestáns, lelkében azonban hithű jezsuita*”.⁴⁹

1784 végére a könyvtárban a Pray-irányzat maradt felül. Egyedüli áldozatként Wagner Károlyt kellett elkönyvelnie, akit az Egyetemen végbement világnézeti őrségváltás⁵⁰ során távolítottak el tanszékéről s egyúttal a könyvtárból. Vele a könyvtár nem sokat veszített: sem szorgalmával, sem szakértelmével nem tűnt ki a *könyvtári* munka során. A személyi csatákból egyedül a józan és szorgalmas első őr, Schönvisner maradt távol. Neve a viták során egyik fél irataiban sem szerepel, munkáját zajtalanul és pontosan végezte. A másik őrnek, Szathmáry, szintén csak munkájával törődött; igaz, hogy a sok körmölés mellett másra nem is jutott ideje. Kovachich távozásával egyidőben nevezték ki az egyetemi irodába.

A könyvtárosok személyi ellentétei a Bretschneider-évek lényeges és nem érdektelen elemei voltak, azonban helytelen lenne, ha ezeket a kor könyvtártörténetének központjába helyeznénk. Láttuk, hogy az IG és a könyvtári katalógus területén komoly haladás történt. De nem állt meg az élet a könyvtári munka más területein sem. Hogy melyek voltak ezek a területek, — erre Bretschneider egy 1782 elejéről származó, 32 pontos felterjesztése adja meg a választ.⁵¹ A felterjesztés első tíz pontja jelzi, hogy az IG-ügy gyakorlatilag lezártnak tekinthető. Ezután rátér más belső problémákra — s reá jellemző módon — elsősorban a *könyvtár nyilvánosságának* két kérdésével foglalkozik. Jelzi, hogy a könyvtár olvasóterme a szabályzatban előírt órákban nyitva áll. A látogatók számát azonban ő is kevésnek tartja. Máshonnan tudjuk,⁵² hogy 1781-ben az összes olvasók száma 709 volt; ez valóban nagyon kevés. Bretschneider szerint ennek egyetlen oka az, hogy a legtöbben nem is tudják, hogy

⁴⁸ ASRUB 1781. apr. nr. nr. 3., aug. nr. 6. — Kov. Instr. I. 107—110.

⁴⁹ Kov. Adv. 246—8., 255—6., Instr. II. 239—294. Felmentés és kinevezés: ASRUB 1784 nov. nr. 5 (505). — Wagner nyugdíjazása és Kovachich távozása után megszűnt a vicecustosi cím. *Cordinest* a 2. őr állásra nevezték ki. Állását csak 1785 végén, a göttingeni egyetemről hazatérve foglalta el. Akkorra már megkapta a professzori kinevezést is.

⁵⁰ *Pálvölgyi* I. 91—92. 1.

⁵¹ ASRUB 1782. febr. nr. 2. (Kov. Instr. I. 208—9.)

⁵² Kov. Adv. I. 215—222.

az Egyetemnek könyvtára is van. Javasolta, hogy az egyetemi ifjúság körében meg kellene indítani a könyvtári propagandát. Az egyetemi tanács ezt ellenezte, mint minden Bretschneider-től származó javaslatot. Az okot itt is a politikában kell keresnünk. A közismerten konzervatív tanács nem tartotta szükségesnek, hogy az egyetemi ifjúság a „zavaros” időkben a kelletténél nagyobb mértékben látogassa a könyvtárat. Ezért nem tartotta a tanács azt sem indokoltnak, hogy a könyvtár kapujára kifüggeszék a nyitvatartási órákat jelző táblát. Elegendőnek vélték a sajtó útján s a kari hirdetőtáblákon való közhírré tételt.

Bőséges helyet foglaltak el a felterjesztésben a kölcsönzés kérdései is. Bretschneider szerette volna rászoktatni a professzorokat a kéthónapos kölcsönzési határidő pontosabb betartására. Ez persze nehezen ment, s hozzájárult ahhoz, hogy a könyvtárigazgató s az egyetem viszonya fokozatosan romlott. A kölcsönzési kérdésnek különleges ága volt a könyvtárba járó folyóiratok egyetemen belüli használatának kérdése. A könyvtár gyengén volt ellátva külföldi folyóiratokkal. Az igazgató ezen már korábban segíteni igyekezett. A szűk anyagi lehetőségek ellenére már 1781 elején megrendelte a göttingeni, berlini, erlangeni, leipzig-i és frankfurti tudományos közleményeket. Ez a viszonylagos bőség azonnal felvetette a nehézségeket: a professzorok ragaszkodtak a körözés régi, nehézkes, veszteségekkel járó rendjéhez. Bretschneider viszont úgy vélte, hogy az igények megfelelő kielégítése csak akkor lehetséges, ha a lapok a könyvtárban mindenkinek rendelkezésére állanak. Szerinte csupán ez a módszer mentheti fel a könyvtárat a tanács azon vádjá alól, hogy a lapokat „inkább a polgároknak, mint a professzoroknak” bocsátja rendelkezésre. Azt is javasolta, hogy az eddig a professzorok magánpénzéből fizetett példányok terheit is vegye át az Egyetem. Modern, gyakorlati javaslatának sorsa ugyanaz volt, mint a többieké.

A könyvkölcsönzés technikája — hasonlóan a gyarapodási naplók vezetéséhez — meglehetősen kezdetleges volt. Két kölcsönkönyvet vezettek: egyet a kölcsönzők, egyet pedig a szerzők neve szerint. A kölcsönzött mű visszaszolgáltatása után a megfelelő tételeket áthúzták. A naplók így eléggé áttekinthetetlenek. A két kölcsönzőkönyvben szereplő nevek majdnem kivétel nélkül az egyetem tanáraitra utalnak.⁵³

A közönségszolgálati kérdés szorosan összefüggött azzal az akkor még kezdetlegesen kicsi problémakörrel, melyet ma egyetemi könyvtárhálózati kérdésnek nevezünk. Ekkor még nem lehetett pontosan meghúzni a határvonalat a központi és kari, kari és tanszéki, tanszéki és magánjellegű könyvállományok között. Már közvetlenül a felosztás korából vannak adataink arra, hogy az Egyetem saját pénzén „ad usus cathedrae” vásárolt könyveket. A kémiai és az esztétikai tanszék ilyen könyvbeszerzéseiről van tudomásunk. Az így vásárolt könyveket a tan-

⁵³ ASRUB 1781 mart. nr. 5. és apr. nr. 2. (Kov. Intsr. 97—100, 111.) — A kölcsönzőkönyvek: EK MSS J. 76. és 78. sz. a.

székeken őrizték, azonban jegyzéküket be kellett mutatni az Egyetemi Könyvtárnak. A könyvek a központi katalógusban is szerepeltek. E vásárlások nagyon szerény mértékűek: 150—200 Ft körül mozogtak. Az igények nagyobbak voltak, elsősorban a természettudományos művekben mutatkozó hiányok pótlása vonatkozásában. E több ezer forintos kívánságok kielégítéséről nincs tudomásunk.⁵⁴ A kisméretű tanszéki vásárlások is nézeteltérésekhez vezettek a Könyvtár és az Egyetem között. A tanszékek elmulasztották a vásárolt anyag bejelentését, saját könyveikről sem vezettek jegyzékeket. Az Egyetemi Könyvtár pedig szerette volna, ha a tanszéki anyag is bekerül a központi könyvtárba. Az Egyetem ehhez — helyesen — nem járult hozzá, azonban elvileg leszögezte, hogy a tanszéki könyvanyag is a központi könyvtár állományába tartozik.

III.

Nehéz feladat előtt áll a könyvtár krónikása, amikor Bretschneider könyvtári működésének mérlegét akarja elkészíteni. Egy sokrétű ember értékelése csak akkor lehet reális, ha a színek minden árnyalatát igyekezünk vizsgálat alá venni. Kétségtelen, hogy a kép nem lehet teljes, ha nem foglalkozunk irodalmi-politikai működésével, s azzal a nem kicsiny szereppel, melyet a felvilágosodás korának antiklerikális propagandájában játszott. Itt mégis könyvtárigazgatói működésére kell elsősorban figyelmünket irányítanunk. Azt kell tehát vizsgálnunk, hogy melyek azok a maradandó, előremutató elemek, melyek vitatható emberi s kissé zavaros politikai magatartásán túlmenően számunkra jelentősek?

Adataink alapján minden kétséget kizáróan megállapítható, hogy a könyvtárral kapcsolatos elvi és gyakorlati elképzelései helyesek voltak, s ezeket a körülmények adta keretek között igyekezett meg is valósítani. Elsőrendű, többször kifejtett célja az volt, hogy a főváros egyetlen tudományos könyvtárát akkori szomorú állapotából kiemelje. Reális érzékkel ehhez elsősorban az anyagi alapokat akarta megteremteni. Az Egyetem összesen kb. 80 000 Ft-os évi költségvetéséből az addigi 500 Ft helyett éves beszerzési keretként 4000 Ft-ot javasolt. Ezen felül egyszeri 14 000 Ft rendkívüli keretet is javaslatba hozott a hiányok kiegészítésére és kötetítésre. Elsőként vetette fel a fölőspéldányok árvereztetésének lehetőségét is.⁵⁵ Azonos elvek alapján tett 1783-ban javaslatot az 1779-es szabályzat átdolgozására.⁵⁶ Ekkor a tankönyvprivilegiumok díjának s a graduációs díjnak könyvtári célra fordítását javasolta, valamint azt, hogy a profesz-

⁵⁴ A vásárlásokra ACRUT 94. és 110., AASJ 1775. Stud. 24. — Ki nem elégitett igényekre: ASRUB 1777 nov. nr. 24., 1778. febr. nr. 4. és 12., 1782. maj. nr. 24.

⁵⁵ ASRUB 1782 febr. nr. 21. — Kov. Adv. 243—5.

⁵⁶ Kov. Instr. III. 141. skk., 172—3. és Adv. II. 442—4.

szorok kinevezésük alkalmával meghatározott összeget fizessenek az Egyetemi Könyvtár gyarapítására. Nagy figyelmet fordított a könyvtár használatához, fejlesztéséhez szükséges segédeszközökre. Összeíratta a meglevő katalógusokat (betűrendes, szakszerinti és különgyűjteményi címjegyzékeket), a kölcsönző-, könyvkötő- és számadáskönyveket, gyarapodási jegyzékeket. Külön figyelmet fordított a csonka, folytatásra, kiegészítésre váró sorozatokra. Ezekről jegyzéket készített, s rendelésüket figyelemmel kísérte.^{56/a} Gondot fordított a munkalapok vezetésére. A beszerzést illetően a könyvtárigazgató hatáskörének kiszélesítésére törekedett (elsősorban a folyóiratok és a bibliográfiai segédkönyvtári művek vonatkozásában). Határozottan elítélte a könyvtári és professzori állások összekötését; szerinte professzor nem képes „*constanter adesse*” a könyvtárban, pedig ez elengedhetetlen. Helytelenítette, hogy az írkokokat érem- és régiségtanra tanítják; ehelyett a továbbképzés tárgyaiként katalógusszerkesztést és könyvészetet (*historia literaria*) javasolt.

Külön meg kell emlékeznünk a könyvállomány védelmével kapcsolatos tevékenységéről. A kintlévőségek állandó sürgetésén kívül elrendelte, hogy a könyvtárosok is csak akkor emelhetnek le magánhasználatra könyveket, ha helyükre őrzjegyet helyeznek. Rendszeresen köttette a legnagyobb használatnak kitett műveket, s az állomány rongált állapotára állandóan figyelmeztette feletteseit. Megállapítása szerint az állomány-nak kb. egy ötöde szorult kötésre és javításra (3520 kötet). A helytartótanács a javaslatot természetesen elutasította: sokallta az 1600 Ft-ot. Ugyanez a sors várt a két régi föld-, ill. éggömb javításával kapcsolatos javaslatára is.

Jóllehet a felsőbb szervek a könyvállomány nagyobb arányú védelmével kapcsolatos kiadások elől elzárkóztak, a különböző igazgatóknak — elsősorban Bretschneidernek — mégis sikerült a legrosszabb állapotban levő kötetek közül mintegy 650-et beköttetniök. Szintén az állományvédelem körébe tartozik s Bretschneider nevéhez fűződik a könyvtári — művészi kivitelű — exlibris elkészíttetése s számos kötetbe való bera-gasztása.⁵⁷

Külön fejezetbe tartoznék, azonban itt emlékezünk meg a könyvtári katalógusok kérdéséről. Éppen ebben a korszakban a könyvtári állomány — a költözködések s az abolíciós könyvek beáramlása következtében — állandóan változott. Az akkor készült katalógusok tehát inkább csak a mindenkori helyzetet rögzítették, s csupán később került sor egy állandó, hosszabb ideig használatban volt kötetkatalógus kidolgozására. Érdekes, hogy ekkor a betűrendes katalógusok kevesebb szerepet játszottak, mint a szakrendszerű tájékoztató jegyzékek. Az első szakkatalógus a Budára köl-

^{56/a} EK MSS J. 25. sz. a. ma is megvan. A folytatandók u. o. J. 31. sz. a.

⁵⁷ Kov. Instr. I. 98b., 125—6., 133. Adv. III. 365. — ASRUB 1781 jul. nr. 9. és 18., AASJ 1781 Univ. Bud. 22. nr. 17. és 32. Az őrzjegye ov. Adv. I. 226. A könyvkötőkönyv EK MSS J. 136. sz. a. — Az exlibrisre: ASRUB 1782. febr. nr. 2.

tözés után, 1777 tájt készült el, s ezt a kötetet egészítették ki 1779-ben. A Pestre való költözésig a katalógust kétszer is újraírták. Ezek a katalógusok — többé-kevésbé teljes formában — ma is megvannak a könyvtár kéziratárában. A könyvtár ritka könyveiről Pray György készített — nemzetközi szinten is kitűnő — nyomtatott katalógust, mely hosszú ideig szolgált a tudományos kutatás tájékoztató segédeszközeként. A megmaradt régi katalógusok egymáshoz való viszonyának és tartalmi kérdéseinek vizsgálata a kor könyvtártörténetének egyik külön feladata lenne.^{57/a}

Nem teljes mértékben Bretschneideren múlt, hogy modern elképzelései nem váltak valóra. Erőszakos, összeférhetetlen természete miatt még akkor is ellentétbe került volna munkatársaival és feletteseivel, ha ennek más okai nem lettek volna. Ok pedig volt, mégpedig egy hazánkban mindig sok gyűlölködést kiváltó ok: a politika. Jozefinista és antiklerikális felfogása, német s protestáns volta miatt véres küzdelmet vívott volt jezsuita könyvtári munkatársaival s az Egyetem antijozefinista-jezsuita vezetésével. Feltehetően része volt abban, hogy II. József 1783 tavaszán széleskörű vizsgálatot rendelt el az Egyetemen. A királyi kézirat⁵⁸ a könyvtárat illetően megjegyezte, hogy ott is az egyetemihez hasonló rendetlenség uralkodik: nem vásárolnak jó könyveket, s a fölőspéldányokat nem árverezik el. A megjegyzések arra mutatnak, hogy Bretschneider az uralkodó könyvtári látogatása alkalmával röviden ismertette elgondolásait, s hogy II. József ezeket, mint számára legfontosabbakat jegyezte meg. A vizsgálatot — melynek lefolyását Pálvölgyi tanulmányából alaposan ismerjük — Ürményi József kancelláriai tanácsos vezette. A könyvtár számára semmilyen szakmai eredményt nem hozott s elsősorban személyi kérdésekkel, a jezsuitizmus fejlődést gátló szerepével foglalkozott. Az egész vizsgálat „falmelléki” bonyolítása a végletekig kiélezte Bretschneider és ellenfelei viszonyát, s lehetetlenné tette tervei megvalósítását.

Mindezek ellenére Bretschneider könyvtári működése eredményes volt. Ezt nemcsak annak az összefoglalásnak az adataiból állapíthatjuk meg, melyet Bretschneider 1784-ben, a távozó ember „minden mindegy” hangulatában szerkesztett⁵⁹ Vizsgáljuk meg ennek az önarcképnek a tartalmát. Bevezetőben jelzi, hogy az Egyetemi Könyvtár tízéves állami léte alatt az ő három éve volt a leghasznosabb. Ez kétségtelen, de meg kell jegyeznünk, hogy az első négy év az átalakulás, a következő három a költözés gondjaival telt el. Tartalmi munkára tehát előbb nem is kerülhetett volna sor. Viszont: biztos, hogy az IG elkészülte az ő érdeme.

^{57/a} A könyvtár katalógushálózatának történetével *Pálvölgyi Endre* foglalkozott. Kézirata: EK MSS J. 157. sz. a. — Kiadatlan feljegyzéseit e tárgyban felhasználtam s ezért — valamint értékes lektori tanácsaiért — köszönetemet fejezem ki. — *Pray György* említett műve: *Index rariorum librorum Bibliothecae Universitatis Regiae Budensis. Pars 1—2. Budae, 1780—1781.*

⁵⁸ OL Magyar Kancellária. Acta gen. 1783/4125. A „benigna manualis” április 27-én, a könyvtárban tett látogatás másnapján kelt.

⁵⁹ Htt. Lp. 1784. Litter. Distr. Bud. f. 2. p. 148. 1784 júl. 25.

Hasonlóképpen neki lehet köszönni, hogy elkészült a szétosztandó többes-példányok jegyzéke is. Az IG elkészülte után, s csak ezután, lehetett hozzálátni az Egyetemi Könyvtárnak jutó anyag beolvasztásához. Ez a munkálat lényegesen megváltoztatta a könyvtári állomány szakmai képét. Fgy 1783 végén Kovachich kezéből származó felmérés 15 494 kötetet vesz számba s az alábbi eredményeket mutatja:

Teológia és egyháztörténet	7270 kötet	47%
Filozófia	1184 kötet	8%
Történelem	1587 kötet	10%
Irodalom	806 kötet	5%
Költészet	603 kötet	4%
Nyelvészet	995 kötet	7%
Jog- és államtudomány	1580 kötet	10%
Orvostudomány	766 kötet	5%
Mathematika	703 kötet	4%

Ha ezt a kimutatást⁶⁰ egybevetjük az 1773-ban készített állománystatisztikával, megállapítható, hogy — bár a számlálási alap nem egyező — az Egyetemi Könyvtár hittudományi állományának aránya 57⁰/₀-ról 47⁰/₀-ra csökkent. Ennek megfelelően emelkedést mutatnak a társadalomtudományok és a természettudományok; körülbelül azonos szinten maradt a jogtudományok aránya. Ez az átalakulás annyiban tudható be Bretschneider érdemének, hogy az IG gyors elkészítésével ennek az átalakulásnak *technikai előfeltételeit teremtette meg*.

Úgy véljük, hogy minden részrehajlás nélkül megállapítható: Bretschneider könyvtári elképzelései modernnek, előremutatóak voltak. Teljes kibontakozásukat személyi és politikai okok gátolták, azonban hatásuk így is érezhető volt. 1784 nyarán bekövetkezett távozása után az Egyetemi Könyvtár belső munkája könnyebb személyi légkörben, de általában az ő igazgatósága alatt kijelölt úton haladt tovább.

IV.

Még Bretschneider igazgatósága alatt, annak utolsó hónapjában zajlott le a könyvtárnak *Pestre történő átköltözése*, mely napjainkig megszabta a könyvtár funkcióját, jelentőségét és munkáját. Ismeretes, hogy **hogy II. József** a szerzetesrendek feloszlata során elrendelte, hogy a létszámában csökkent pesti ferences rend épületébe az Egyetemi Könyvtár költözködjék be.⁶¹ A könyvtár ezzel búcsút mondott a nehezen megközelíthető, exkluzív budai Várpalotának, s átkerült az ország gazdasági,

⁶⁰ Kov. Instr. II. 175.

⁶¹ ASRUB 1784 maj. nr. 29 (205) — Htt. 1784/11094. sz. Az átköltöztetéssel kapcsolatos kérdésekre bővebben l. Tóth András: *Haladás és reakció küzdelme a budapesti Egyetemi Könyvtár új épülete körül*. Magyar Könyvszemle 1955. 42—3. 1.

társadalmi és szellemi életének gyorsan fejlődő központjába, az élénk és mozgalmas Pest városába. Pár statisztikai adat világosan mutatja, hogy Pest jelentősége milyen mértékben nőtt ezekben az években. Hozzávetőlegesen 1777-ben Buda lakosainak száma 23 000, Pesté 13 000 volt. A század végére Buda lakossága alig emelkedett 24 000 fölé, viszont Pesten már 30 000 lakost számláltak. Az átköltözéssel nyert a könyvtár, s nyert Pest városa is. Sőt bizvást elmondhatjuk, nyert az egész ország, mert a könyvtár nagyobb hatásokban tudta felfrissülő, alakuló állományát az ország tudományos vérkeringésének szolgálatába állítani.

Az átköltözéssel kapcsolatos tárgyalásokat már gyakorlatilag Bretschneider utódja, Pray intézte. Az adott helyzetet el kellett fogadnia. Az új épület nem volt mindenben alkalmas könyvtári célra, s ez évtizedekre kiható súlyos nehézségeket okozott. Azonban még mindig jobban megfelelt a célnak, mint a vári elhelyezés. Az átköltöztetési parancsot gyorsan végre kellett hajtani, mégpedig úgy, hogy legalább a professzorok kiszolgálásában ne támadjon fennakadás. Az oktatáshoz szükséges kézikönyveket ezért térítvény ellenében kézhezkapták, s ezeket csak a költözködés befejezése után kellett visszaadniok. A könyvszállítványok részére a helytartótanács hídvámmentességet adott.

Az új épületben a ferences templomhoz símuló oldalfronton az Egyetem 2 nagy és 3 kis szobát kapott, a barátoknak csupán 2 kis szobája maradt. Az utcai főfront 2 nagy és 4 kis helyiséggel teljesen a könyvtaré lett. A mai Reáltanoda-utcai front sarkán a könyvtári szolga kapott 3 kis helyiségből álló lakást; beljebb egyetemi szolgálati lakások helyezkedtek el, majd raktárak következtek. A hátsó (kb. a mai Szép-utcának megfelelő) fronton az egyetemi botanikus kert kertészének lakását és faskamrákat találhatunk.⁶² A főfronton helyezkedett el a nagy, galériás olvasóterem, (a könyvtár, pár éven belül a pesti magyar tudományos élet központja,) mely egyúttal raktárként is szolgált. A kb. 15 000 kötetes állomány elhelyezésére ekkor még elegendő volt. A következő évek során az elhelyezési nagy gondokat a beáramló új szerzetesrendi anyag okozta.

A Pestre való költözéssel közel egyidőben egy lényeges, de nem időtálló változás történt a könyvtár állományában. 1784 őszén II. József a hittudományi kart generális szemináriumként Pozsonyba helyezte át. Ennek következtében a hittudományi könyvanyagot is át kellett szállítani. Az Egyetemi Könyvtárban a másodpéldányban is meglevő művek jobb példányai, ill. a jobb kiadások maradtak meg. Pray jelzése szerint még ennek a maradék hittudományi anyagnak is erős volt a kereslete: a katolikus szakembereken kívül református, evangélikus és görögkeleti teológusok is olvasták. A költözködés előtt viszont a budai főgimná-

⁶² ASRUB 1784 jul. nr. 34., aug. nr. 12. — Htt. Lp. 1784 Litter f. 3. p. 25. — A helyiségek megoszlására *Thalherr* mérnök jelentése Htt. Lp. 1787. Distr. Posen. f. 7. p. 163.

ziumnak adott át a könyvtár az ottani oktatáshoz nélkülözhetetlen köteteket (elsősorban szótárakat és klasszikus auctorokat).⁶³

A pesti könyvtárépületben a munkát lényegesen megváltozott könyvtárosgárda kezdte meg. Bretschneider után — mint tudjuk — hamarosan távozott Kovachich is. Az egyetemi tisztogatás során került sor Wagner Károly nyugdíjazására. Utóda az első őr helyen Schönvisner lett, második őr helyre Cornides Dánielt nevezték ki. Kovachich és Szathmáry őrnöki helyére — több mint egyéves huzavona után — 1786 elején Tömör Józsefet és Hoxa Keresztélyt nevezték ki. A felgyülemlett munkákra való tekintettel ugyanezen év nyarán a helytartótanács harmadik őrnöki állást is engedélyezett, s erre Rossy Ignácot nevezte ki. Érdekes megemlítenünk, hogy a pályázat kötelező írásminta-mellékleteként Tömör Voltaire-, Hoxa pedig Rousseau-szöveget választott.⁶⁴ — A következő személyi változás 1787 végén, Cornides halálakor következett be. Állására számosan pályáztak.⁶⁵ Horányi Elek piarista irodalomtörténész-bibliográfus, Raitmann Ádám volt pálos szerzetes, Koppi Károly piarista egyetemi tanár-történész, Schwartner Márton történész, a soproni evangélikus gimnázium tanára, Kertész István adjunktus a segédtudományi tanszéken, Hübler János volt jezsuita tanár, Pax János somodi evangélikus lelkész, valamint Tömör József és Rossy Ignác könyvtári őrök. Az egyetemi tanács először Hüblert, majd később Koppit ajánlotta. Pray nem szállt szembe felettesei véleményével, azonban komoly formában felhívta a figyelmet Tömör érdemeire. A helytartótanács előterjesztésében azt javasolta, hogy a jövőben Schönvisner lássa el Cornides egyetemi óráit s az így megürült őr állásra Tömört nevezzék ki. Csak mellékesen utalt a felterjesztés Schwartnerre, mint aki a pályázók közül kétségtelenül a legnagyobb tudományos múlttal rendelkezik.

Valamennyi javaslat tudománypolitikai szempontból érdemel figyelmet. Mindegyik fórum el akarta kerülni, hogy az Egyetemi Könyvtárba protestáns ember kerüljön. Ez nem is annyira egyházpolitikai, hanem

⁶³ ASRUB 1784 mart. nr. 29 (91), maj. nr. 36 (212), oct. nr. 25 (438). Az 1784-ben Pozsonyba szállított anyag jegyzéke: EK MSS J. 91 — A Pozsonyi kari könyvtár jegyzéke uo. J. 80. — Egy 1790-es szállítmány jegyzéke uo. J. 33.

⁶⁴ A kinevezésekre EK 1786 s. d. iratok. — A pályázatra Htt. Lp. 1784. Litter. f. 4. p. 120., 1785 Litter. Distr. Bud. f. 2. p. 3. (174) és p. 215. Érdekes a pályázók névsora: Hoxa a Prónay-család titkára, apja tanár volt. Tömör a kalocsai érseki könyvtár őrök-könyvtárosa, német-francia-olasz-spanyol-holland nyelvtudással. Hübler János r. kat. lelkész, latin-szlovák-német-francia-olasz nyelvtudással. Perlaky István jogász, latin-német nyelvtudással. Ascány Károly táblai jegyző szlovák-német nyelvtudással, „*nobili quidem, sed obscuro genere natus*”. Fogarassy András tb. kanonok, kalocsai könyvtáros. Rossy Ignác. (Az utóbbi két pályázó részletes adatai hiányoznak.)

⁶⁵ Htt. Lp. 1787. Litter. Distr. Poson. f. 7. p. 258. Itt érdekes Schwartner pályázatának egyik melléklete, Schlözer bizonyítványa Schwartner nála töltött tanulmányi éveiről, aki az előadásokat „*mit dem jenigen Eifer gehöret habe, durch den sich gewöhnlich die hier studierenden Herren aus Ungarn auszuzeichnen pflegen.*”

politikai jellegű állásfoglalás volt II. József szemléletével szemben, aki a katolikus valláshoz való tartozást nem tartotta állami állás elnyerése előfeltételének. Felfogásának az 1784-i egyetemi kinevezések során is érvényt szerzett. Az egyetemi s általában a magyarországi hatóságok mindent elkövettek, hogy ennek az irányzatnak gátat vessenek. Számunkra nem okoz meglepetést tehát az az 1788 elején kelt királyi végzés, mely a másodőri állásra Schwartner Mártont nevezte ki. Személyében az Egyetemi Könyvtár megbízható, komoly és tudós munkatársat kapott, aki a hozzá hasonló Schönvisnerrel együtt évtizedeken keresztül — teljes béke-
kességben — biztosította a magasszintű könyvtári munkát.

Korszakunk utolsó éveiben tehát a könyvtár Pray György igazgató mellett Schönvisner István első őrből, Schwartner Márton másodőrből, Tömör József első írnből, Rossy Ignác másodírnből (Hoxa hamarosan kivált a kötelekből!) és Rocsnik Ignác szolgából állott. Az igazgató és az első őr egyetemi tanári pótlékot kaptak 500 Ft-os fizetésük mellé; Schwartner illetménye 600 Ft, az írnbokké 300—300 Ft volt. A szolgálta 150 Ft-ért dolgozott.⁶⁶

A könyvtár állományának további *gyarapodását* átalakulását első-
sorban az abolíciós könyvanyag beolvasztása szabta meg. Az IG munkálatairól szóló, többször idézett tanulmányokból tudjuk, hogy a jezsuita könyvanyagból milyen mennyiséget kívánt az akkori két igazgató beolvasztani. Bretschneider 15 000 kötetével szemben állt Pray 3000, később kb. 5000 kötetes terve. Ismerjük azokat az alapelveket is, melyek ezt a meglehetősen nagy eltérést kialakították. Érdekes módon ismét Bretschneider képviselte a „könyvtárosibb” felfogást: figyelembevette a különböző kritikai kiadások apparátusai közti különbséget, a már meglevő példányok állapotát stb. Vele szemben Pray — mint Bruckner szellemesen jegyzi meg — szigorúbban ragaszkodott a jozefinista könyvtárfejlesztési elvekhez, mint nagy jozefinista ellenfele. Ő csupán az egyetemi oktatás szempontjait tartotta szem előtt. Bretschneider viszont — néhol talán túlzott mértékben — a válogatás során az Egyetemi Könyvtár akkor nemzeti könyvtári jellegére figyelt fel. Pray p. o. a Bibliából minden nyelven csupán egy-egy példányt óhajtott megtartani. Csonka teológiai művekhez még akkor sem ragaszkodott, ha azok ősnymtatványok voltak. Jogi vonalon megelégedett a jogfilozófia válogatott anyagával. Orvosi vonatkozásban csak az új eredményeket tartotta jelentősnek. Arisztoteles és Platon arab és spanyol kommentátorait feleslegesnek vélte. Történeti vonatkozásban a régi kiadásokat, az új feldolgozásokat és az exotikus nyelveken írt forrásokat jelezte elsőrendűen fontosnak.⁶⁷

Nehezebb kérdés annak eldöntése, hogy vajon tételelesen hány kötet került be az Egyetemi Könyvtár polcaira a jezsuita, majd az egyéb szerzetesi anyagból. Erre számszerű választ egyik tanulmány sem ad, ami

⁶⁶ EK 1789. s. d.

⁶⁷ OL Magyar Kancellária Acta gen. 1783/2966.

hibául nem róható fel, mivel ilyen adatok statisztikai kimutatás formájában nem állanak rendelkezésünkre. Tudomásunk szerint ilyen összefoglaló jegyzék nem készült, jóllehet a helytartótanács még 1786-ban is sürgette készítését. Ezen a téren csupán következtetésekre vagyunk utalva. A korábbi felmérések, valamint a későbbi évek már pontosabb állomány-számlálási adatainak, valamint az éves rendes (az abolíciótól független) gyarapodási kötetszámoknak egybevetése alapján valószínűnek tartjuk, hogy az Egyetemi Könyvtár állománya az abolíciók során kb. 8000—10 000 kötettel gyarapodott. Becslésünk szerint tehát a könyvtár állománya 1790-ben 20—22 000 kötet körül lehetett.

Az abolíciós gyarapodás mellett kevesebb szerep jutott a pénzért vásárolt anyagnak. Erre mutatnak azok az összegek, melyeket a könyvtár az igen szorosan kezelt, zárt költségvetési kereteken belül szerzeményezési célra igénybe vett. A költségvetési kereteken kívül kapta a könyvtár azokat a nagyobb összegeket, melyek esetenként a nagyobb gyűjtemények, tételek beszerzésére voltak fordíthatóak. Ezekről a megfelelő helyen teszünk említést.

A költségvetési összegek a következők:

1777/78 tanév	125 Ft
1778/81 tanévek	1000 Ft
1782	157 Ft
1783	300 Ft
1784	702 Ft
1785	442 Ft
1786	303 Ft
1787	197 Ft
1787/89 tanévek	1000 Ft
1789/90 tanév	500 Ft

Az összegeket általában az Egyetemi Nyomda jövedelméből fedezték, három tanév kivételével, amikor az egyetemi, ill. tanulmányi alap folyósította ezeket, a Nyomda igen kevés bevételére tekintettel. Fenti összegekhez járult a Pestre való költözéskor egyszeri hitelként folyósított 3000 Ft ill. az ugyanekkor a tanszéki igények kielégítésére nyújtott 4000 Ft-os összeg.

Sajnálatos, hogy az akkori könyvtári gyakorlat kevés figyelmet fordított a gyarapodási naplók pontos vezetésére, bár külön napló állt a pénzes beszerzések s külön a kötelezpéldányok nyilvántartása végett rendelkezésre. A vételi naplóban 1780—81 között az árak sokhelyt hiányoznak; 1782—85 között nincs bejegyzés; 1788—89 között megint pontatlan adatok következnek. Csupán 1786—87 között találunk részletes és precíz feljegyzéseket. A kötelezpéldánynaplóban a folyamatosság és pontosság nagyobb méretű; itt viszont árjelzésre nem volt szükség.⁶⁸

⁶⁸ Az összesítés Htt. Lp. 1822. f. 11. p. 3. — ASRUB 1778. mart. nr. 3. — A gyarapodási naplók: EK MSS J. 29. és 37.

A beszerzés általában budai, ill. pesti könyvkereskedők útján történt. Ez a mód meglehetősen lassú volt, s lehetetlenné tette a bécsi és egyéb árveréseken való vásárlásokat. Ezért történtek bizonyos lépések bécsi könyvbeszerző ágensek megbízása érdekében, akiknek a könyvtári beszerzés és az Egyetemi Nyomda kiadványainak terjesztése lett volna feladatuk. 1780-ban erre a munkára kapott megbízást Kurtz Antal, évi 200 Ft tiszteletdíjjal. A könnyed állománygyarapítást ez a módszer sem segítette elő. Megbízása nem tartott sokáig. A gondolat 1788-ban újra felmerült, azonban megvalósítására nem került sor.⁶⁹

Beszerzési vonatkozásban még a különben mozgalmas Bretschneider-korszak sem hozott lényeges változást. Az új szerzeményeket Weigand, Köpff, Diepold, Kilian, Löwe és Wappler könyvkereskedők szállították, általában 5—10%-os provízióval. Ezen a téren különösen Pray nem bocsátkozott könnyelmű kalandokba. Amikor a pesti könyvkereskedőtársaság és özv. Köpffné ajánlatot tettek a külföldön vásárolt művek „*loco*”-áron való szállítására, Pray az ajánlatot elutasította. Érvelése: ez az eljárás vagy kárt okozna a kereskedőnek (mivel nem számítja fel a szállítási és vámköltségeket), vagy pedig fennáll a gyanú, hogy „*promissis non stabit*.” Weigand tisztes haszonnal igéri a szállítást, ő inkább ezt választja.⁷⁰

A másik beszerzési forrás az árverések voltak, ezek azonban — elsősorban a külföldön tartottak — a pénzügyi adminisztráció nehézsége miatt kevés eredménnyel jártak. 1782-ben a majnai Frankfurtban volt jelentős árverés. Bretschneider 1500 Ft értékben óhajtott természettudományi műveket vásárolni. A gyors bonyolítás érdekében erre az egyetemi tanács megkerülésével kért engedélyt; az ügy természetesen kútba esett; mire a döntés megszületett, már vége volt az árverésnek. Csupán azok a könyvek kerültek a könyvtárba, melyeket Bretschneider saját pénzén vásárolt, s azután a könyvtárnak átadott. Sikeresebben végződött egy milanoi árverésen való részvétel. Ekkor 5000 Ft értékben szintén természettudományi anyag vásárlásáról volt szó. Piller Mátyás professzor javaslatára II. József Lambertényi udvari kancelláriai titkárt bízta meg az ügy elintézésével. A pesti árveréseken való részvétel könnyebb volt, azonban itt a lehetőségek voltak lényegesen kisebbek.⁷¹ Az árverési adatokból is látható, hogy a könyvtár ezekben az években elsősorban természettudományos művek beszerzésére törekedett. Ezt felsőbb szervek s a könyvtárosok egyaránt fontosnak tartották. Két ízben véleményezte a helytartótanács a könyvtár éves beszerzési jegyzékeit, s fejezte ki azt.

⁶⁹ ASRUB 1777 dec. nr. 9. — 1780 sept. nr. 17. Kov. Instr. I. 100. — EK 1788—7—17.

⁷⁰ ASRUB 1782 sept. nr. 23. — Htt. Lp. 1788 Litter. f. 8. p. 126.

⁷¹ Frankfurt: ASRUB 1782 sept. nr. 23. — Htt. Lp. 1783. Univ. Bud. f. 13. p. 1—3., 6—7. — Milano: ASRUB 1784 mart. nr. 44 (106)., Htt. Lp. 1784. Litter. f. 4. p. 27. — Leipzig: ASRUB 1784 sept. nr. 33 (385). — Pest: u. o. 1783 sept. nr. 10 (93).

a kívánságát, hogy minél több e tárgykörbe tartozó anyag kerüljön a könyvtár polcaira.⁷²

Külön figyelmet kell fordítanunk a *folyóiratok beszerzésének* menetére, mivel minden könyvtár funkcionális elképzeléseinek leghívebb tükrére a mindenkori kurrens folyóiratállomány. Ezen a téren is kitűnik a természettudományok fontosságának hangsúlya. Ez látszik Pray egy 1785-ben a könyvtárba járó folyóiratokról készített jegyzékéről is.⁷³

A jegyzéket a Pray által megadott címekkel közöljük, zárójelben adva a kiegészítéseket, ill. azt, hogy ma könyvtárunkban a folyóiratoknak mely évfolyamai találhatók.

1. Allgemeine Teutsche Bibliothek (Berlin, 1765—1796).
2. Physicalisch-oeconomische Bibliothek (Göttingen, 1770—1805).
3. Brüsching's Magazin (Magazin für die neue Historie und Geographie. Red. Fr. Brüsching). (1767—1793.)
4. Göttingische Gelehrte Anzeigen (1753-tól máig jár).
5. Hamburgisches Bücherverzeichnis (? esetleg: Hamburgisches Magazin, 1747—1775).
6. Handels-Magazin (Nem azonosítható).
7. Krünitz Oeconomische Encyclopedie (Berlin, 1773—1858).
8. Juristische Literatur (Nem azonosítható).
9. Journal zur Kunstgeschichte (Nürnberg, 1775—1784.)
10. Ungarisches Magazin (Pressburg, 1781—1787).
11. Naturforscher (Halle, 1774—1802).
12. Oeconomische Nachrichten (Breslau, 1773—1780).
13. Landwirtschaftliche Erfahrungen (Nem azonosítható).
14. Introduction aux observatorios sur la physique... Observations sur la physique, sur l'histoire naturelle et sur les arts. (Paris, 1773—1793).
15. Sammlun(gen) der Schweizerischen Gesellschaft (in Bern) von landwirtschaftlichen Dingen, (1761—1773).
16. Sammlung(en) zur Physik und Naturgeschichte (Leipzig, 1778—1789).
17. Schauplatz der Künste und Handwerk (...der Natur und der Künste, Wien, 1774—1783).
18. Juristische Bibliothek (Göttingen, 1764—1780).
19. Staats Anzeigen (Staatsanzeigen. Göttingen 1782—1793).
20. Allgemeines Verzeichnis neuer Bücher (mit kurzen Anmerkungen. Leipzig, 1776—1784).
21. Wienerisches Diarium (1724-től hiányosan).
22. Ephemerides (Latinae) Vindobonenses (1776—1785).

⁷² Htt. Lp. 1787. Litter. f. 8. p. 251. — EK 1788—1—24.

⁷³ Htt. Lp. 1785 Litter. Distr. Bud. f. 2. p. 11. A jegyzék 21—23. tételeit illető megjegyzése feltűnő: „Comparantur praeterea, nescio, cujus pecunia, et Bibliothecae inferuntur.” További adatokat nem találtam.

23. Regensburger Staatsrelation (Staatsrelation derer neuesten europäischen Nachrichten und Begebenheiten. Regensburg, 1758-től hiányosan).

Az adatokból jól láthatjuk, hogy idők folyamán — sok esetben azonnal a könyvtárba érkezés után — számos kötet tűnt el s azután soha nem került vissza a könyvtár polcaira.

Számos olyan kiadvány, melyet ma mint periodikumot tartunk számon, nem szerepel a jegyzékben, melyben általában feltűnően magas az általános bibliográfiai tájékoztatást elősegítő periodikumokon (1, 4, 5, 20) kívül a természettudományok és alkalmazott tudományok legújabb eredményeit feltáró folyóiratok száma (2, 6, 7, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17). A kurrens periodikumok terén elsősorban az orvosi kar sürgette a természettudományos anyag rendelését. Az orvoskariak igénye kiterjedt a gyakorlati orvosi tárgyakon kívül a kémia, botanika és fiziológia területére. A kari igények magas szintjét jelzik a műfaji jellegű kívánságok: az európai tudós társaságok közlönyeit kéri, valamint az oktatáshoz szükséges kép- és ábraanyagot. A természettudományos érdeklődés kielégítésére törrő szándékot jelzik azok a próbálkozások is, melyek nagyobb magyar természettudományos magánkönyvtárak (így p. o. a Trnka- és a Plenck-könyvtárak) megvásárlását célozták.⁷⁴

Nagyobb magánkönyvtárak megvásárlása révén az Egyetemi Könyvtár ebben a korban próbálta első ízben állományát gyarapítani. Az állományátalakítás célját szolgálta a beszerzésnek ez a módja is. A legtovább húzódtott, s a legtöbb port verte fel a volt igazgató Lakits György könyvtárának ügye. Lakits 1780 végén kínálta fel könyvtárát. Az egyetemi illetékesek véleménye eltérő volt, mivel az Egyetemi Könyvtárban számos felkínált mű azonos vagy más kiadásban már megvolt, s az árak is meglehetősen magasak voltak. A 2000 Ft-os ajánlatot Lakits nem fogadta el; 1782-ben bejelentette, hogy könyveit árvereztetni fogja. Az árverésen a könyvtár 516 Ft erejéig vásárolt. A 800 Ft-os keret maradványát a nápolyi „Museum Herculaneum” hiányzó köteteinek beszerzésére fordította.⁷⁵ — Sikeresebb volt a kísérlet Trnka Vencel orvostanár könyvtárával kapcsolatban. A könyvtár Vezza országos főorvos véleménye szerint európai mértékkel mérve is feltűnő értékű volt. Mind Vezza, mind Trnka utaltak arra, hogy az oktatáshoz szükséges művekből több példánynak kell az olvasók rendelkezésére állnia. Trnka különös megértést tanúsított az oktatási szempontok iránt, s felajánlotta, hogy a másodpéldányokat ingyen adja át a könyvtárnak. Ennek ellenére a helytartótanács csak 1786-ban adta meg az engedélyt, hogy a könyvtárat

⁷⁴ Kov. Adv. II. 131–161. — Kov. Instr. I. 218., III. 125., 131–8. — ASRUB 1784 nov. nr. 41 (495).

⁷⁵ ASRUB 1781 apr. nr. 21. — AASJ 1781 Univ. Bud. 20. nr. 4. — ASRUB 1782 aug. nr. 16. — Htt. Lp. 1783 Univ. Bud. f. 13. p. 8. — Kov. Adv. I. 174–8, Instr. II. 123–8.

3000 Ft-ért megvásárolják.⁷⁶ Plenck József orvosprofesszor könyveit már nem sikerült megvásárolni, csupán értékes műszerei jutottak 1000 Ft-ért az Egyetem tulajdonába. Hasonlóan sikertelen volt a Krieger Sámuel geometra könyveivel és műszereivel való kísérlet is. Kazzay Sámuel debreceni gyógyszerész bibliofil értékekben gazdag könyvtárát és éremgyűjteményét szorult anyagi helyzetében 8000 Ft-ért kínálta fel az Egyetemi Könyvtárnak, azonban az uralkodó a vételhez nem járult hozzá.⁷⁷ — Ha magánkönyvtárak megvásárlása nem is járt mindig sikerrel, az állománygyarapítási tendencia ezekből a kísérletekből is látható. Pray György értékes könyvtára megszerzéséről később — a ritkaságtárral kapcsolatban szólnunk.

Ajándékba a könyvtár ebben a korban kevés anyagot kapott. Bizonyos — elsősorban díszesebb kiadású — műveket az uralkodó ajándékozott országai nevesebb könyvtárainak. Így jutott hozzá p. o. a könyvtár Metastasio műveihez, valamint a *Lexicon linguarum orientalium* két-két kötetéhez. A Pétervárotról megjelenő *Flora Rossica* c. kiadványt azért nem tudta megszerezni, mert annak kötetait csupán a cárnő küldhette ajándékba általa megjelölt könyvtáraknak. Pár kötetet az Egyetemi Nyomdától kapott ajándékba a könyvtár, — s ez minden! Az ország állami tudományos könyvtára mögött nem állt a társadalom, — ezt mutatja a hagyatékok teljes hiánya.

A könyvtár ritkaságára ekkor még nem különült el az alapállománytól, alapjainak megvetése azonban ezekben az évtizedekben történt. A Könyvtár kéziratárának általános és e korszakot tárgyaló története még feldolgozásra vár. Ezzel szemben alaposan ismerjük — Vértessy Miklós tanulmányából⁷⁸ — *ősnymtatványtárunk* történetét. Tudjuk, hogy a jezsuita rendházak könyvtáraiból mintegy 300 inkunábulum került a könyvtárba. A további rendfelosztások során — elsősorban a pálos könyvtárakból — kb.: 550—600 kötetel gyarapodott a tár állománya. Az ősnymtatványokkal kapcsolatban érdekes módon összeütközésbe kerültek egymással a könyvtári és jozefinista művelődéspolitikai szempontok. Könyvtári szempontból természetesen minden ősnymtatvány megtartandó lett volna, függetlenül állapotától és tartalmától. A jozefinista könyvtárpolitikai rendelkezések (elsősorban az alább ismertetendő 1785-i alaprendelet) a könyvtárakból kiszűrendőeknek tartották a felvilágosodás elveivel ellenkező, csupán teológiai tartalmú irodalmat. Bizonyos esetekben ennek az ellentmondásnak következtében eladásra kerültek ősnymtatványok is. Kétségtelenül megállapítható ez a leleszi származású anyag-

⁷⁶ ASRUB 1781. jan. nr. 9. — Kov. Adv. III. 258—290 (jegyzékkel). — Htt. Lp. 1786. Distr. Poson. f. 7. p. 181. — EK 1786—9—19. — A könyvtár jegyzéke: EK MSS J. 26. sz. a.

⁷⁷ Plenck: ASRUB 1781. apr. nr. 22. — Krieger: AASJ 1781 Univ. Bud. 20. nr. 3., ASRUB 1781 maj. nr. 24. — Kazzay: AASJ 1781 Univ. Bud. 20. nr. 5. (A könyvtárát később a debreceni Kollégium könyvtára szerezte meg.)

⁷⁸ Vértessy Miklós: *Az Egyetemi Könyvtár ősnymtatvány-gyűjteményének története*. Bp. 1964. (Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei II. 109—126.)

gal s feltehetően a fiumei ágostonrendi könyvtár anyagával kapcsolatban. Viszont tudjuk azt is, hogy 1788-ban a budai „Kirchen-Depot”-ból (a felosztott rendek felszerelési tárgyait gyűjtő raktárból) 17 kötet martyrologium, rituale és chorale került be az Egyetemi Könyvtárba. A félreértések további elkerülése érdekében a helytartótanács elrendelte, hogy minden, a felosztott rendházakból származó szertartáskönyv az Egyetemi könyvtárnak adandó át.⁷⁹

Külön kell megemlékeznünk — mivel erre részletesebb adatokkal rendelkezünk — a kéziratár nagy iratgyűjteményeinek történetéről, valamint azokról a kisebb tételekről, melyek egyéb utakon jutottak a könyvtár birtokába.

A három nagy iratgyűjtemény — a Hevenesi-, Pray- és Kaprinay-féle kollektiók sorsa a legmagasabb állami szervek politikai természetű figyelmét élvezte. Ezek az iratgyűjtemények sokrétűek: számos köz- és magánjogi szempontból fontos okmányt, ill. okmánymásolatot tartalmaznak. Olyanokat is, melyek ismerete, közzététele akkor politikai és birtokjogi érdekeket sértett volna. Politikai szempontból a XVII. századi szabadságharcok és különösen a Rákóczi-szabadságharc forrásanyaga érdekelte a kormányzati szerveket. Birtokjogi szempontból elsősorban az egyházi birtokok, ill. egyes neoacquistica-vonatkozású ügyek vonták magukra a figyelmet. Éppen ezért az iratgyűjtemények közhasználatát sokáig egyáltalán nem, később is csak erős megkötésekkel engedték meg.

Elsősorban vonatkozik ez *Hevenesi Gábor* jezsuita rendfőnöknék Kolonich érsek megbízásából készített gyűjteményére. Az egész kollektiót még 1768 elején a nagyszombati rendházból (ill. annak könyvtárából) a magyar kamara pozsonyi székházába szállították. A Budára való költözés után az egyetemi tanács felvetette a gyűjtemény tulajdonjogi kérdését, s kérte annak az Egyetemi Könyvtárba történő visszaszállítását. Ekkor, 1778-ban kiderült, hogy az értékes gyűjtemény 36 kötete hiányzik. Hiányzott akkor is, amikor 10 évvel azelőtt az anyagot a kamara átvette. Megállapították, hogy az első négy kötetet Majláth udvari tanácsos használta. A többieket illetően az egyetemi tanács javasolta, hogy a jezsuita rend volt tagjait „*sub virtute sacrae oboedientiae*” kell felszólítani a visszaszolgáltatásra. A királyi ügyészség politikai okokból a gyűjtemény visszaadásának egy évvel való elhalasztását kérte, hogy addig a köteteket tartalmi szempontból átvizsgálhassa. A hiányzó kötetek után izgatott nyomozás kezdődött. A legérdekeltőbb Pray, akinek történész-munkájához volt szüksége az anyagra — nem tudott semmit mondani. A besztercebányai püspök szerint a turóci prépostság gondnoka a köteteket utoljára „*sub peculiari clavi*” a nagyszombati könyvtár előszobájában látta, s azokat tudomása szerint onnan az államtanácsához irányították ellenőrzés végett. Ma sem tudjuk biztosan, hogy a hiányzó kötetek honnan s mikor kerültek elő. Az biztos, hogy átvizsgálásuk igen lassú ütemben folyt, s

⁷⁹ EK 1788—5—24, 11—13, 12—3, 1789—5—13.

az első 18 kötet átadására 1781 májusában került sor. Sajnos, a 38. kötet csak csonkán: az Eperjesen felállítani tervezett protestáns akadémia szabályzattervezete hiányzott belőle.

Rögtön az átadás után a helytartótanács további 16 tételesen jelzett kötet, valamint az ún. Cseles-féle gyűjtemény 11 kötetének kiadását kérte. Ismét két évig, 1783 nyaráig kellett várni, amíg a kért 27 kötetből a kamara 20 kötetet visszaadott. Ugyanezen év végén Pray újabb két kötet kiadását kérte: az ispotályos rend privilégiumainak gyűjteményét. A fiscus ezek kiadását „ex ratione subversantis Fisci Regii praejudicii” megtagadta, mivel az ott található birtokadománylevelek tárgyai időközben másoknak adományoztattak, s jelenleg a fiscus oltalma alatt állanak. 1787-ben az Egyetemi Könyvtár frontális támadást intézett: a Hevenes-i és Kaprinay-gyűjtemények valamennyi kötetének, az összes jezsuita historia domusnak és Istvánffy zágrábi vonatkozású kézíratainak kiadását követelte.⁸⁰ A kérdés rendezésére már csak II. József halála után került sor,⁸¹ addig csak annyi történt, hogy az uralkodó Praynak saját használatra kiadni rendelte a két nagy gyűjtemény összes kötetét. Pray viszont kötelezte magát, hogy a fiscus és magánosok érdekeit sértő adatokat nem közöl, mivel „közülünk, akik a könyvtárat gondozzuk, senki sem lesz oly meggondolatlan és esztelen, hogy hivatalától, kenyerétől önszántából megfossza magát.”

A Hevenes-i-gyűjtemény már akkor is történeti jellegű volt. Viszont a másik két kollekció, Kaprinay és Pray gyűjteményei ezekben az években keletkeztek és váltak köztulajdonná. *Kaprinay István* volt jezsuita történész-professzor 1786-ban hunyt el. Hosszú élete során nagy elődjéhez, Hevenes-ihez hasonlóan, minden energiáját hatalmas szakkönyvtár és történeti források gyűjtésére fordította. Halála után a kézíratos anyagra azonnal rátette kezét a kamara, s ragaszkodott a politikai természetű átvizsgáláshoz. Csupán 41 középkori oklevél oktatási célra történő azonnali kiadásához járult hozzá. A gyűjtemény 148 kötetéből csupán 87 kötetet adott át közhasználatra. Ugyanekkor átadott 48 kötet historia domust, s jelezte, hogy Istvánffy kézíratai nem találhatók. Az átadásra 1789-ben került sor, mivel a Kaprinay által kijelölt örökös, a pannonhalmi rendház feloszlata következtében megszűnt, s hosszú ideig vitás volt, ki s hogyan tesz eleget az örökhagyó azon kívánságának, hogy az anyag fejében ezer misét kell mondani lelki üdvösségéért. A korábban visszatartott kötetek kiadását a causarum regalium director még ekkor is megtagadta azzal az indokolással, hogy maga Kaprinay is figyelmeztetett rá végrendeletében: „akik kézíratait használják, tartsák a titkokat”,

⁸⁰ AASJ 1778 Univ. Bud. 38. és ASRUB 1778 nov. nr. 4. — AASJ 1779 Univ. Bud. 10., 1780. u. o. nr. 1., 1781. 22. nr. 9. és 22. — ASRUB 1781 spet. nr. 6. — AASJ 1781 Univ. Bud. 22. nr. 36. — Htt. Lp. 1783. Univ. Bud. f. 11. p. 60., 70., 82., 88. — U. o. 1784. Litter. f. 4. p. 2., 10., 20., 89. — U. o. 1787 Litter. f. 8. 77. és u. o. 1789. Litter. f. 18. p. 210—1.

⁸¹ Tóth András 27. jz-ben i. m. 14. l.

azaz határ-, dűlő- stb. neveket ne közöljenek. A hiányzó kötetek csak évekkel később kerültek be az Egyetemi Könyvtárba.⁸²

Külön problémát jelentett *Pray György* igen értékes gyűjteményének átvétele. A gyűjtemény a felbecsülhetetlen értékű kéziratos anyagon kívül kb. 2300 műből álló könyvtárat is magában foglalt. Az egész gyűjtemény jegyzékét maga Pray állította össze; a jegyzékből ma is világosan áll előttünk a kitűnő historikus és könyvtáros tudományos érdeklődési köre és mintaszerű pontossága. A gyűjtemény átadására még a tulajdonos életében sor került. Pray — aki saját művei kéziratait már korábban a könyvtárnak adományozta — rendszeres éves kegydíjat kért gyűjteménye átadása fejében. Az átadással kapcsolatos tárgyalások már 1783-ban megindultak, azonban az egyetemi tanács és a tulajdonos közötti szerződés jóváhagyása csak 1784 szeptemberében történt meg, az évjáradék kifizetésének engedélyezésére azonban még sokat kellett várnia Praynak. A szerződés mellékletében felsorolt gyűjteményrészek ma is külön tételei az Egyetemi Könyvtár kéziratárának. A „Diplomatarium autographum” az okmánygyűjtemény első tétele; a „Diplomatarium apographum” ma mint Pray-gyűjtemény ismeretes. A katalógus az 50. kötet után említi azt a négy kötetnyi levélgyűjteményt, melyet Pray csak halála után szándékozott könyvtári tulajdonba juttatni s mely ma a kéziratár G. 116 és 117 tételszáma alatt található. A könyvek jegyzéke 2 253 tételt sorol fel. — Az egyetemi tanács melegen ajánlotta a szerződésben foglalt 400 Ft évjáradék jóváhagyását. A kancellária nem nézte a felajánlott anyag számban ki sem fejezhető tudományos értékét, hanem kérdéseket tett fel. A kérdések a becsértékkel, a másodpéldányokkal és — jellemzően! — Pray életkorával voltak kapcsolatban. Az egyetemi tanács jelezte, hogy az árbecslés csak a költöztetés után lehetséges s hogy Pray 63 esztendő. A kedvező döntés 1786-ban született meg: felsőbb szervek hozzájárultak a javasolt évjáradék visszamenőleges kifizetéséhez. Érdekes módon az ötven kötetes, politikai szempontból sem érdektelen gyűjteménnyel kapcsolatban sem a kamara, sem fiscus nem akadékoskodott. A késői utód jóleső kajánsággal állapítja meg, hogy a hivatalok rosszul számítottak: Pray 1801-ben halt meg, tehát az évek során legalább 6000 Ft-ot vett át gyűjteményért a budai sóhivataltól, melyre az évjáradék kifizetését bízták.⁸³

A nagy gyűjteményeken s az abolíciós származású kéziratokon kívül egyéb kéziratári tételnek a könyvtárba kerüléséről kevés tudomásunk van. Egy 1778-ból származó rendelet értelmében minden az Egye-

⁸² OL Kamarai lt. Off. arch. cam. Decr. cam. 1786—12—19. — EK 1786—8—29. — Htt. Lp. 1787 Litter. Distr. Poson. f. 7. p. 83., 127., 217. — Htt. Lp. 1789 Litter. f. 18. p. 69., 92., 156. — A *Kaprinay*-gyűjtemény jegyzéke: EK MSS J. 127. sz. a.

⁸³ ASRUB 1781 aug. nr. 6., sept. nr. 1. — Kov. Instr. II. 129—130. — ASRUB 1784 sept. nr. 32 (384). — Htt. Lp. 1784. Litter. f. 4. p. 9. 129., Litter. Distr. Bud. f. 2. p. 73., 73., 135. — EK 1785—3—27, 4—18. — Htt. Lp. 1786 Litter. Distr. Poson. f. 7. p. 135., 191., 244. — EK 1786—9—19. — A gyűjtemény jegyzéke: EK MSS J. 36. és 132. sz. a. — Az átadás előzményeire l. Pálvölgyi i. c. 86—87.

temi Nyomdában előállított könyv kéziratát az egyetemi tanács levéltárában kellett elhelyezni. Ez az intézkedés nehezen volt végrehajtható, mivel hivatali irattár ilyen célra nem alkalmas. Éppen ezért az a gyakorlat alakult ki, hogy ez az elsősorban cenzúrázott kéziratokat tartalmazó anyag a könyvtár ritkaságtárába került. Ma már nehezen állapítható meg, hogy ez az átadás milyen rendszerességgel történt. Annyit tudunk, hogy 1784-ben a könyvtár „ex tabulario Senatus” 133 kézirat átvételét nyugtázta. Hogy az egyetemi tanács irattárában maradt-e még ilyen jellegű anyag, ma — az egyetemi levéltár 1956-ban bekövetkezett pusztulása miatt — már nem állapítható meg. Kovachich, aki 1784-ben távozott a könyvtártól, nem viseltetett ellenséges érzülettel volt munkahelye iránt. Erre mutat, hogy 1786-ban két kéziratot, 49 könyvet, egy pecsétet, 42 érmet ajándékozott a könyvtárnak. Az 1787-ben elhunyt Cornides gazdag könyvhagyatékát felsőbb utasításra az Egyetemi Könyvtárnak kellett leltároznia. Az örökösök a hagyatékot áruba bocsátották, s a könyvtár készpénzért vásárolt.⁸⁴

Az abolíció során a könyv- és kéziratanyag mellett számos más jellegű anyag is összegyűlt a különböző gyűjtőhelyeken. A helytartótanács utasítására minden földgömböt, éggömböt, sphaera armillarist s egyéb csillagászati, fizikai és matematikai oktatási segédeszközt az Egyetemi Könyvtárba kellett beszállítani. Ezek feltehetően igen hamar átkerültek a megfelelő tanszékekre, mivel sem tárgyi, sem jegyzékes nyomuk nincsen.⁸⁵

A feloszlott rendházak közül sokban jelentős *éremgyűjtemények* is voltak. Ezek a könyvtárat több szempontból érdekelték. Őrei a történeti segédtudományok különböző ágait tanították, s a könyvtár maga is tekintélyes — jogilag az Egyetem tulajdonát alkotó — éremtárat gondozott. Éppen ezért nem csupán a feloszlott rendházak (így p. o. a poznoyi és a fejérmegyei jezsuita rendházak és a pálosok) éremanyagával kellett törődnie, hanem más érem- és egyéb régészeti lelet esetében is a könyvtár szakvéleményét kérték ki. Az érmek azonban nem minden esetben kerültek a könyvtárba, sőt még az országban sem maradtak meg. Amikor 1786-ban a könyvtár másodpéldányait árverésre bocsátotta, azokból négy kijelölt darabot kikáltási áron kellett felküldeni a császári éremtárba. Nagy Konstantin magyar pálos-eredetű aranyérmét már minden ellenszolgáltatás nélkül kellett feljuttatni Bécsbe; ugyanígy a nagyecenki kincsleletet is (abból csupán 9 érmet vásárolhatott meg a könyvtár az egyetemi éremtár részére).⁸⁶

⁸⁴ Egyetemi Nyomda kézírataira: ASRUB 1778 maj. nr. 37., 1784. jul. nr. 4 (309). — Kovachichra: EK 1786 s. d., Kov. Adv. I. 17. — Cordinesre: Htt. Lp. 1787. Litter. f. 8. p. 153. és EK 1787—11—3.

⁸⁵ Htt. Lp. 1787. Litter. f. 8. p. 178.

⁸⁶ ASRUB 1778 jan. nr. 20. — EK 1786—3—14. 1787—5—5, 8—7, 11—30. 1788—4—9, 5—6., 9—16. Az éremtárral kapcsolatos kérdésekre I. Keresztényi József: *Az Egyetemi Könyvtár szerepe a XVIII—XIX. század érmészetében*. Bp. 1960. (A Budapesti Egyetemi Könyvtár kiadványai 11.)

Az éremtári anyaggal kapcsolatban, ahol írásos bizonyítékaink vannak bizonyos darabok Bécsbe kerülése felől — említést kell tennünk az abolíciós könyvakció egyik problematikus, eddig megnyugtatóan meg nem oldott kérdéséről. Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy ritka könyvek is kerültek fel a bécsi gyűjteményekbe. 1785-ben a helytartótanács elrendelte, hogy az ún. Sebaldus-bibliát és „*alios rariores libros*” fel kell küldeni Budára. A Sebaldus-biblia ma is a könyvtárban van (Cod. lat. 45.); hogy melyek voltak az említett többi ritka könyvek s hogy mi lett sorsuk, nem tudtuk felderíteni.⁸⁷ Sokkal élesebben merült fel a probléma az igen értékes kézirat- és ősnymtatványanyaggal rendelkező pálos könyvtárak esetében. 1787-ben a kancellária rendelte el, hogy a horvát pálos könyvtárak anyagáról nagyon pontos jegyzékeket kell készíteni, s ezeket válogatás végett a bécsi udvari könyvtárnak kell felküldeni. Az Egyetemi Könyvtárnak a jegyzékeken jelölnie kellett, hogy mely műveket igényel, mit vél eladhatónak és bezúzhatónak. Az év végén — nyilván a jegyzékeknek Bécsben történt átvizsgálása után — az uralkodó elrendelte, hogy az 1472-ben kiadott *Confessariorum summa* c. kötet Zágrábból közvetlenül Bécsbe küldendő fel. Ugyanekkor felhívta a figyelmet a XV. századi nyomdatermékek fokozott gonddal való kezelésére.⁸⁸

V.

Említettük, hogy a Pestre való költözés milyen jelentős volt a könyvtár szempontjából. Azonban az itteni berendezkedés nem jelentette az egyetlen nehézséget: a költözködést követő évek általában a legbonyolultabbak könyvtárunk életében. Nehéz munkálatokat kellett a könyvtárosoknak végezniök, mégpedig több vonalon egyszerre úgy, hogy a különböző munkafolyamatok sok esetben egybefonódtak.

A budai korszakból áthúzódó egyik munkafolyamat volt a *jezsuita könyvanyag felszámolása, szétoztása*. Ez a munka 1773-ban indult, s csak 1790 után ért véget. Első fázisa, az Egyetemi Könyvtár részére szükséges anyag beolvasztása a nyolcvanas évek közepére nagyjából befejeződött. Hátra maradt még a maradék anyag szétoztása az ország többi állami iskolai könyvtárai között. Ez különböző csatornákon történt meg; megfelelő lebonyolítását viszont megnehezítette a kolduló- és egyéb rendeknek az évtized közepén történt feloszlata, s így újabb anyag beáramlása.

A szétoztás kérdése egyidős az IG kérdésével. Felsőbb szervek kezdetől fogva kifejezték kívánságukat, hogy a szerzetesi anyagból az Egyetemi Könyvtár mellett az öt vidéki akadémia és más nagyobb gimnázi-

⁸⁷ EK 1787—3—7. A bécsi Nemzeti Könyvtárban személyes érdeklődésemre azt közölték, hogy az e korban állományba vett művekről nincs proveniencia-nyilvántartás.

⁸⁸ Htt. Lp. 1787 Litter. f. 8. p. 100. — EK 1787—12—13.

um könyvtárai is részesüljenek. A szétosztással kapcsolatban számos terv látott napvilágot, ill. készült el, s maradt később íróasztalok fiókaiban, irattárak polcain. Elkészült az akadémiai könyvtárak szakmák szerint tagolt minimum-jegyzéke,⁸⁹ s itt-ott elkészítették azoknak a könyveknek a jegyzékeit is, melyek az akadémiákon valóban rendelkezésre álltak. Majd megvitatásra került a szétosztás eljárás módja.⁹⁰ az első menetben Bretschneider álláspontja győzött, s a munkálatok helyszínen és fokozatosan való elvégzését Kovachichra bízta. Ő pontos tervet dolgozott ki, majd hamarosan megkezdte a szétosztási munkát az akkor legfontosabb akadémiai városban, Pozsonyban. Időközben azonban Pray kifogásokat emelt a Bretschneider-terv ellen, mire a helytartótanács és az egyetemi tanács sürgősen szükségesnek látta a munka leállítását. Természetesen, hogy amikor az agilis Kovachich kezéből kivették, s az Egyetemi Könyvtár többi könyvtárosának, ill. az egyetem képviselőjének közös feladatává tették a szétosztást, a munkálat lebonyolítása akadozott. 1784 elején az egyetemi tanács már mentegetőzni volt kénytelen a helytartótanács előtt a lassú ütem miatt. Persze nem szólt a személyi jellegű előzményekről, csupán a szükséges jegyzékek hiányát, a könyvtár költözködését említette.⁹¹ Pray csupán az év közepére készítette el egy újabb szétosztási tervet, melyben elsősorban a Pozsonyba helyezett hittudományi kar, a zágrábi és egri hittudományi akadémiák, az öt vidéki akadémia és a budai főgimnázium könyvtáraival foglalkozott. A többi gimnáziumok a tervben már nem is szerepeltek, mert — mint mondotta — azok annyira könyvek nélkül szűkölködnek, hogy felfejlesztésük az adott könyvanyagból s az adott oktatási alapelvek mellett reménytelen.⁹²

A kérdés végső megoldása felől nem állnak biztos adatok rendelkezésünkre. 1785 után a probléma az iratokban egyre ritkábban merül fel, akkor is inkább a könyvekkel való ellátottság hiányaira vonatkozó panaszokkal találkozunk, mint p. o. a pécsi akadémiai könyvtár esetében.

⁸⁹ ASRUB 1781 mart. nr. 39.

⁹⁰ A szétosztási tervek 1. Bruckner i. m. 124—6.

⁹¹ Htt. Lp. 1784. Litter. f. 4. p. 23.

⁹² ASRUB 1784 jul. nr. 36 — (291). Adataink jelzik, hogy a kérdést helyesen látta. A vidéki gimnáziumok (így Máramarossziget, Szatmár, Arad, Újszentanna, Nagykálló, Nagybánya) könyvtárainak állománya 20—75 kötet körül mozgott. (Htt. Lp. 1786. Litter. f. 20. p. 8. és ASRUB 1783 mart. nr. 2.) Ez nem csodálható, hiszen 1781-ben a gimnáziumi kiskönyvtárak minimumállományát Molnár János pesti professzor a következőkben állapította meg:

1. Danes: *Doctrina moralis christiana* (Danes, Petrus Ludovicus: *Institutiones doctrinae christianae*. Venetiis, 1733., Tyrnaviae 1755.)

2. Az anya szent egyház történeti.

2. *Párizs-Pápai* szótára.

4. Melibaeus. (Bél Mátyás: *Der ungarische Sprachmeister*. Pressburg, 1787.)

6. Petrovszki úrhoz a nevelésről 15 levél (Molnár János: Petrovszki Sándor úrhoz Molnár Jánosnak tizenöt levelei. Pozsony—Kassa, 1776.)

Komoly könyvtárakkal adataink szerint ebben az időben állami tanintézetek rendelkeztek.

A fiumei guberniumnak ottani akadémiai könyvtár felállítását célzó javaslatát 1788-ban a helytartótanács „*in Erwartung besserer Zeiten*” utasította el.^{92/a}

A kérdés lényege, hogy vajon mit s mennyit kaptak a vidéki akadémiai könyvtárak a feloszlatott szerzetesrendek könyvtárainak anyagából? — ma már nehezen lenne megválaszolható. Ehhez Pozsony, Kassa, Nagyvárad, Pécs és Zágráb nagy közép- és főiskolai könyvtárait kellene szinte darabról darabra átvizsgálni. Ennek ellenére azonban érdemes foglalkozni azokkal az alapelvekkel, melyek szerint felsőbb szerveink a szétosztást elképzelték. Ha ezek az elképzelések a gyakorlatban nem is váltak mindenben valóra, ill. eredményeik ma már nem kísérhetők nyomon, — képet kaphatunk a jozefinista korszak egy nem is kicsiny jelentőségű művelődéspolitikai irányvonala felől.

A szerzetesrendek feloszlatásának 1782-ben megindult és 1787-ig folyamatosan tartó új hulláma során az ország tudományos könyvtári jövődjének kérdése fokozott hangsúllyal merült fel. Próbálkozások, előkészületek után 1785-ben jelent meg II. József alapvető rendelete⁹³ a magyarországi tudományos könyvtárak tartalmi és funkcionális kérdéseit illetően. A rendelet mind oktatás-, mind tudománypolitikai szempontból figyelemreméltó. Az egyetemi, akadémiai és gimnáziumi könyvtárak célját, abban látja, hogy az olvasók szakmájukban minden nélkülözhetetlenül fontos művet megtaláljanak. A fogalmak világos tisztázása érdekében a tudományos kiadványokat a rendelet három csoportba osztja:

1. Az egyes tudományágak anyaga felől tájékoztatást nyújtó gyűjteményes művek (mai szóhasználattal: bibliográfiai apparátus).

2. Az egyes tudományágak anyagát magukban foglaló rendszerező művek (kézikönyvek).

3. Az egyes részterületek szakirodalma (monográfiák).

Kifejti a rendelet, hogy az 1. és 3. csoportba tartozó anyag együttesen sem elegendő a tudományos kutatáshoz és oktatáshoz. Az oktatók számára a lényegét 2. csoport jelenti, az ebben foglaltak megszerzésére kell elsősorban törekedni. A rendelettel egyidőben az ajánlott anyagot magában foglaló tájékoztató jegyzéket adtak ki, s azt szakvéleményezésre bocsátották. Érdekes művelődéstörténeti feladat lenne — jelenlegi kereteinket azonban túllépne — a jegyzékben foglalt ajánlott művek részletes elemzése, értékelése.

1786-ban újabb rendelkezés jelent meg.⁹⁴ A kancellária és a helytartótanács határozott utasítást adott az előző évi rendelet végrehajtására az összes tudományos könyvtárak vonatkozásában. Szigorúan előírta a

^{92/a} EK 1787—10—18 és 1788—7—31.

⁹³ Htt. Lp. 1785. Litt. f. 14. (teljes). Magyar fordítását ld. a 27. jz-ben idézett „A könyv és könyvtár...” c. kötetben 543—547. l. — Az ott ajánlott művek jegyzékei — különböző változatokban — megtalálhatóak: EK MSS J. 103. 7. a—b., J. 19. és EK 1786. s. d. (A 25.717 b. sz. htt. irat melléklete.)

⁹⁴ Htt. Lp. 1787. Litter. f. 8. p. 7. sz. a. találhatóak a korábbi előiratok is.

korábbi jegyzékekben felsorolt, a jozefinizmus ideológiáját tükröző irodalom teljes nyilvánosságának biztosítását. Elméletileg kitűnő logikával meghatározta ennek módszereit is. A már meglevő könyvtári állomány és a felosztlatott, ill. felosztlatandó szerzetesi könyvtárak anyagából javallotta kiválasztani az alapjegyzékekben megadott műveket; a felesleget el kellett árverezni, s a bevételt könyvvásárlásra kellett fordítani. A jegyzékekkel kapcsolatban az utasítás nem volt dogmatikus: azokat kezdetnek tekintette s előírta, hogy a válogatásnak „szabad szempontok és magasabb szabályok” szerint kell történnie. Alapelvként leszögezte, hogy minden olyan művet meg kell tartani, mely bármely szaktudomány s ezek határtudományai területén közvetve vagy közvetlenül hasznosítható, az alapvető művektől a részletmonográfiákig. *„Ide lehet számítani mindazokat a jó műveket, melyek ha nem is állanak közvetlen kapcsolatban a tananyaggal, mégis ezzel rokon ismeretekkel foglalkoznak, arra közvetett befolyást gyakorolnak; oly műveket, melyek egy tudományágat első elemeitől a legfinomabb részletekig tisztáznak vagy azt akár csak egy lépéssel is előreviszik s így az illető szaktudomány történetében a maguk lapját betöltik.”*

Az utasítás ebben a formájában az 1785. évi rendelkezés ideológiai alapján áll, azonban finomabban, részletesebben fejti ki mondanivalóját. Különösen hangsúlyozza azokat a szerzőket, akik hozzájárultak a gondolkodás forradalmasításához („die die Revolutionen des Denkens stifteten”), akik egyéni gondolkodásmódjukkal, stílusuk erejével, véleményük különleges voltával az igazsághoz vezérlő utat építették, vagy bármilyen más módon kiemelkedő helyet biztosítottak maguknak a tudomány évkönyveiben, ill. azokat a műveket, melyek bármely nép irodalmának klasszikus termékei. A különböző kiadások közül a kritikailag legjobbakat s a könyvművészeti szempontból legértékesebbeket kell megtartani. A kiadás szépsége mellett ügyelni kell a jól olvashatóságra is, mert ez a szemet kíméli, és a kutatás fárasztó munkájában felvidulást és élvezetet teremt. Egy olyan könyvtár, mely elsőrendű értékét a használhatóságban és a rendezettségben látja, nem állíthat polcaira válogatás nélkül minden nyomtatott művet, melyek csupán a puszta fantázia és a tudálékos fényűzést miatt kedvesek a szemnek. Ezek hasznavehetetlen, közepszerű művek, melyek szerzőjükkel együtt szállnak a sírba.

A tudományos könyvtárakból eltávolítandónak tartja az utasítás a szakmai szempontból értéktelen műveket és a szakrendszer nélkül összeállított bibliográfiákat, valamint azokat a morálteológiai és morálfilozófiai műveket és áhítatos irodalmat, melyek nem a felvilágosodás eszmei mondanivalóját nyújtják. Külön érdekessége a nagyon racionális utasításnak, hogy a XV. századból származó nyomtatványokat, s a nem biztos módon bibliofil ritkaságnak minősített műveket az Egyetemi Könyvtár számára kétes értékűek tartotta.

Annak tudatában, hogy minden igény egyszerre nem elégíthető ki, az utasítás megjelöli a fokozatos megvalósítás alapelveit is. Ezeket a tan-

személyzet igényei, a rendelkezésre álló könyvanyag és az oktatott tudományágak fontossága szerint kell kidolgozni. A legfontosabb tudományágaknak sorrendben a fizikát, az egyéb természettudományokat és az orvostudományt tartja. Ezeket követik az elméleti és gyakorlati filozófia, a jogtudomány, majd a hittudományok azon ágazatai, melyek az ismeretek pozitív törvényeivel foglalkoznak. A régi értelemben vett hittudományok természetesen az utolsó helyen szerepelnek. A rendelet külön felhívta a figyelmet a görög és latin klasszikus irodalom lehető teljességére, mivel a klasszikus ismeretek minden szakmában nélkülözhetetlenek.

Az utasítás a felvilágosodás korának stílusában és tartalmilag egyaránt jellemző terméke. Gondolatmenete olyan emberre vall, aki kora ifjúságától kezdve az új eszmék légkörében élt, aki hivatali íróasztalát nem csupán akták intézésére, hanem tudományos munkálkodásra is használta, s aki — s ez mennyire jellemző a jozefinista művelődéspolitikusra! — szentül hitte, hogy mindaz, ami ésszerű, az ösztönösen meg is valósul. Az utasítás szerkesztőjét ebben a tekintetben az évek során biztosan furcsa csalódás érte. Nem is azért, mert a könyvek nem kerültek az Egyetemi Könyvtárba és egyéb tudományos intézményekbe. Még csak azt sem lehet mondani, hogy ezen a téren II. József halála után — más területek mintájára — radikális visszalépésre került volna sor. Csálódása „csupán” annyiban állt, hogy a nagy elvi gonddal kiválogatott könyvkincs az elkövetkező generációk során nem azt a célt szolgálta, melynek érdekében felvilágosult művelődéspolitikusok hosszú sora dolgozott.

Az utasítás alapján a tankerületi főigazgatóknak és a zágrábi szeminárium igazgatójának fel kellett terjeszteniök az intézményeikben őrzött könyvek jegyzékét. Majd egy 1786 végén megjelent rendelkezés arra utasította a kamarai adminisztrációkat, hogy minden felosztatott szerzetesrendi könyvtárat az Egyetemi Könyvtárnak adjanak át, ideértve az egyes helyeken még ekkor is — tizenhárom év múltán! — kallódó jezsuita származású könyvanyagot. Az Egyetemi Könyvtárnak az átvételről, az árverésekről és a szétosztásról félévenként jelentést kellett készítenie. 1787 elején az Egyetemi Könyvtár jelentette, hogy a munkálatok megindultak, s a beérkező könyveket három csoportba osztják: szétosztásra alkalmasak, árverezendő, bezúzandók. Jelentette, hogy Pestről pálos és domonkos, Budáról ágostonos és trinitárius, Márianosztráról és Késmárk-ról pálos, Lőcséről jezsuita anyag érkezett be. Ugyanakkor — az utasításokban a nyilvános használatban mondottakra — jelentette, hogy a könyvtár szombat és vasárnap kivételével napi hat órát áll olvasói rendelkezésére. 1787 júliusában újabb felosztató rendelet jelent meg: ekkor kerültek sorra a többi kolduló rend után (kevés kivétellel) a ferences, kapucinus és minorita rendházak. Könyvtáraik szintén az Egyetemi Könyvtárra szálltak.⁹⁵

⁹⁵ EK 1787—7—27.

Az Egyetemi Könyvtár 1788 elején tett részletes jelentést arról, hogy 1785 április és 1788 február között milyen rendházak anyagát vette át. A jelentésben 14 jezsuita, 20 pálos, 5—5 bencés és kamalduli, 4—4 ferences és trinitárius, 2—2 premontrei és szervita, 1—1 domonkos, jermocsrendi és paulánus (lazarista) kolostor szerepel a hat szeminárium, három nemesi konviktus és egy kongregáció anyagán kívül. A jelentésből kitűnik, hogy a beszállítási munka csupán az utolsó félévben vált intenzívebbé.⁹⁶ Ami viszont addig nem került beszállításra, sok esetben nem is került be a könyvtárba. 1788 májusában a helytartótanács elrendelte, hogy a még be nem szállított ferences, minorita és kapucinus könyvtárakat az illető rendek felosztatás alá nem eső rendházai kapják meg.⁹⁷

Általában elmondhatjuk, hogy csupán kevés egyházi könyvtárnak sikerült magát kivonnia a jozefinista könyvtárügyi rendelkezések alól. Még a pécsi püspöki Klimó-könyvtár is csak nehezen került el az Egyetemi Könyvtárba való beszállítást.⁹⁸ Pálvölgyi Endre egyik könyvtártörténeti tanulmányából⁹⁹ részletesen ismerjük a kiscelli trinitárius rendház könyvtárának kalandos abolíciós történetét. A rend 1783 márciusában történ felosztatása után csak sok nehézség árán, az év utolsó napjaiban került sor a felosztatást végrehajtó bizottság kiküldésére. A rendház vagyónának számbavétele hosszú időt vett igénybe, a könyveknek az Egyetemi Könyvtárba való beszállítása csak 1784 júniusában történt meg. A könyvtár abban a boldog hiszemben volt, hogy a rendház teljes könyvtára bekerült polcaira; erre mutat egy pár évvel későbbi jelentése. Pedig — mint tudjuk — nem így történt. A kiscelli rendház patrónája, Zichy Miklósné és — minden valószínűség szerint — egyik volt rendtag összejátéka következtében a felosztatás és a beszállítás közötti hónapok alatt a könyvtár legértékesebb darabjait átvitték Zichyné magánkönyvtárába, s ott új kötéssel látták el. Viszont „habent sua fata libelli”: az 1796-ban elhunyt grófné könyvtárát végrendeletileg az Egyetemre hagyta. Így, ha kis késedelemmel is, a kiscelli rendház könyvei végül mégis oda kerültek, ahová azokat a jozefinista korszak művelődéspolitikusai szánták.

A kisebb, jelentéktelen állományú szerzetesi könyvtárak tekintélyes része árverések útján került magánkézre. A kor szellemének meg nem

⁹⁶ EK 1788—2—14. — Htt. Lp. 1787. f. 8. p. 213.

⁹⁷ EK 1788—5—15.

⁹⁸ A könyvtárat az alapító püspök végrendeletileg hagyta a székesegyházra. A könyvtár az Egyetemi Könyvtárba történő beszállítást csak úgy kerülte el, hogy 1784 elején II. József Pécssett is akadémiát állított fel s az új intézmény könyvtárául a Klimó-könyvtárat rendelte. A könyvtárnak csupán bizonyos teológiai részeit irányította Pozsonyba, az ottani seminarium generale könyvtárába. (Htt. Lp. 1784 Litter. f. 4. p. 16.)

⁹⁹ Az óbudai trinitárius kolostor anyagának sorsára 1. Pálvölgyi Endre: Főúri és klerikális összefogás II. József könyvtári intézkedései ellen. Bp. 1961. (A budapesti Egyetemi Könyvtár kiadványai 16. — Klny. Tanulmányok Budapest múltjából. XIV. kötet.)

felelő tartalmú köteteik a papírmalmok áldozatává lettek. Pár ezer kötetet II. József halála után, 1790 elején „útközben” ért a jozefinista kultúrpolitika részleges felszámolása.¹⁰⁰ Érdekes módon ezen a területen tovább élt a jozefinista szellem: a feloszlatott szerzetesrendekkel — elsősorban a jezsuita renddel kapcsolatban — továbbra is érvényben maradtak a korábbi intézkedések. Még 1796-ban is került abolíciós könyvanyag az Egyetemi Könyvtárba. Elsősorban a sürgősen visszaállított szemináriumok könyvtárait igyekeztek püspökeik a lehetőségekhez képest régi állapotukban helyreállítani.

A vidéki könyvgyűjtőhelyeken tartott árverések felől kevés adattal rendelkezünk. Ezeknél sokkal érdekesebbek voltak a Pesten tartott könyvárverések, melyeken az Egyetemi Könyvtár számára felesleges művek kerültek kalapács alá. Az árverések már elég korán, 1783 tájt megindultak, azonban az első évek licitációiról nem rendelkezünk tételes jegyzékekkel. Ezeket az árveréseket csak újságokban hirdették meg, s kézzel írt jegyzékekkel bonyolították le, melyek igen kevés kivétellel elkallódtak, elhasználódtak. 1788-ban rendelte el az uralkodó, hogy az újsághirdetés mellett nyomtatásban is ki kell adni az árverésre kerülő művek katalógusát, legalább két hónappal az árverés előtt. Az egyes jegyzékeknek több rendház anyagát együttesen kell tartalmazniok, s ezeket az érdeklődőknek — lehetőleg külföldre is — szét kell küldeni. Az Egyetemi Könyvtárnak vállalnia kell a külföldi megbízatások képviselőjét. Az árverések bevételeit az Egyetemi Könyvtár kapta meg.¹⁰¹ Pray 1789 első napjaiban terjesztette fel az egyetemi tanácsnak a legutóbbi három licitációról készített jelentést.¹⁰² Ebben felhívta a figyelmet az árverésre bocsátott könyvek nagy számára, a befolyt összeg tekintélyes voltára s a befektetett munkanapok mennyiségére. Jelezte, hogy az örök az árveréseken állandóan jelen voltak s a külföldi megbízatásoknak eleget tettek. A helytartótanács nem volt megelégedve Pray jelentésével s különböző bonyolult jegyzékek elkészítését írta elő. Az igazgató azonban nem óhajtott az ügygel tovább foglalkozni s jegyzékszerkesztés helyett saját zsebéből kifizette a hiányolt 33 Ft 27 kr-t.¹⁰³

Az árverések után is megmaradt, ill. az eleve használhatatlannak ítélt műveket papírmalomba küldték, bizonyos esetekben csomagolópapír céljára adták el a szatócsoknak. Az így kereskedőkézre került könyvekkel (elsősorban az áhítatos jellegű irodalommal) jellemző és érdekes üzletelés indult meg. A szatócsok hamarosan rájöttek arra, hogy a felvilá-

¹⁰⁰ Erre 1. Tóth András 27. jz-ben i. m. 20—22. l.

¹⁰¹ EK 1788—3—15 és Htt. Lp. 1788. Litter. f. 21. p. 105. — Árverésekre vonatkozó irattári anyag: Kov. Adv. III. 291—306. és 314—5.

¹⁰² Fogalmazványa EK 1789—1—3. Az egyetemi tanács a jelentést valószínűen nem terjesztette fel, mivel annak a htt. anyagában nyoma nincs.

¹⁰³ EK 1789—9—17. A nyomtatott katalógusok gyűjteményes kötete az Egyetemi Könyvtárban „Catalogus librorum, qui in Bibliotheca Universitatis Pestiensis publicae auctionis exponentur. Pest, 1778—1797.” gyűjtőcím alatt található. (Hét füzet nem egészen azonos címmel.)

gosodástól, jozefinista eszméktől távolálló vagy azokkal éppenséggel szembenálló, elsősorban kispolgári rétegeknek a krajcárért megvett selejt-imagyvet forintért adhatják tovább. Ezért a helytartótanács 1787-ben megtiltotta a hasznavehetetlen művek szatócskézre adását. Pár hónap múlva intézkedését — jellemző módon a pár forint bevételért! — enyhítette s az eladást pár lap kitépése és megsemmisítése után engedélyezte.¹⁰⁴

Problémát okozott az is, hogy hogyan történjék az ország különböző, sokszor távoli vidékein összegyűjtött könyvanyag Pestre szállításra. Eleinte — elsősorban a jezsuita rendfeloszlítás korában — mindent felszállítottak az Egyetemi Könyvtárba. Ez sok költséggel, sok idővel járt, s nem kis mértékben hozzájárult ahhoz, hogy az anyag beolvasztása és szétosztása igen lassú ütemben történt. Amikor II. József alatt más rendek számos kisebb-nagyobb rendházát is feloszlatták, ezek a nehézségek még jobban fokozódtak. Mivel a csomagolás és szállítás költségeit s bizonyos kiküldetési költségeket is az Egyetemi Könyvtárnak (ill. az Egyetemnek) kellett viselnie, hamarosan változás következett be. Már 1787-ben elrendelték, hogy egyes kolostorokból csupán jegyzékeket küldjenek fel, hogy így az Egyetemi Könyvtár ki tudja válogatni a számára szükséges műveket. A felesleges maradványt helyben árverezték el vagy semmisítették meg. A szállítási költségek nagyságára jellemző, hogy p. o. a Lepoglava, Varasd, Remete, Szvetice, Cirkvenica és Novi pálos kolostoraiból a teljes szállítás kb. 300 Ft-ba került volna. Egy nagyobb pozsonyi szállítmányért kb. 200 Ft-ot kellett kifizetni. A szállítási költségekhez járuló egyéb kiadások sem voltak jelentéktelenek: egy láda készítése 6 kr-ba került, egy ívnyi katalógus másolási díja külön munkában 12 kr volt; a csomagolást ellenőrző (rendszerint kamarai vagy helytartótanácsi) kistisztviselőnek napidíjként 30 kr járt.¹⁰⁵

VI.

Mielőtt az Egyetemi Könyvtár e korszaka történetének összefoglaló értékelését adnánk, említést kell tennünk azokról a kérdésekről, melyekkel jelenlegi kereteink és lehetőségeink között *nem tudunk foglalkozni*. E kérdések nem lényegtelenek; mellőzésük elsőrendű oka technikai jellegű.

Feldolgozásra vár még — időben az elsők között — az a kérdés, hogy milyen jezsuita és más szerzetesi könyvtárakat érintettek a különböző abolíciós intézkedések. A feladat első s nem is könnyű része lesz majd maguknak a szerzetesi rendházaknak hiánytalan számbavétele. Utána kellene majd sort keríteni annak feltárására, hogy mely rendházi

¹⁰⁴ Htt. Lp. 1787. Litter. f. 8. p. 72. és 140.

¹⁰⁵ Szállítási költségekre: Htt. Lp. 1787. Litter. f. 8. p. 123., 1788. Litter. f. 21. p. 81., 1789. Litter. f. 11. p. 312. — Szállítások csökkentésére: EK 1787—5—21. — Egyéb tételekre: EK 1787 s. d. és 4—6.

könyvtárakról maradtak fent (az Országos Levéltárban, az Egyetemi Könyvtár irattárában és másutt) könyvtárjegyzékek. Ezután a technikai jellegű munkálat után következne a munka első tartalmi része: annak megállapítása, hogy milyen mennyiségű és milyenszerű könyvanyag volt a rendházi könyvtárakba, és hogy ez hová került. Tételeken kell majd elemezni az egyes rendházi katalógusoknak legalább is az értékesebb egyedi darabjait, s kell figyelemmel kísérnünk azok további sorsát. E feladatkörnek ez a tartalmi része időben túllépi az egy kutató rendelkezésére álló lehetőségeket. Csak munkaközöségi alapon képzelhető el a fontosabb művek egyedi nyilvántartása, majd annak vizsgálata, hogy vajon azok az Egyetemi Könyvtárba kerültek, más intézményekhez jutottak vagy eltűntek.¹⁰⁶ Ami a más intézményekhez került darabokat illeti, itt külön nehézségek merülnek fel. Vannak jegyzékeink,¹⁰⁷ melyek az egyes intézményekhez került könyvanyagról adnak számot, azonban csak nehezen lehetne megállapítani, hogy az azokban jelzett tételek valóban az adott helyre kerültek-e, s ha igen, ma is megtalálhatóak-e? A szóbanforgó legfontosabb intézmények, az akkor jelentős akadémiák székhelyei ma már más országok területén vannak, maguk az intézmények az idők folyamán többszörösen átalakultak, esetleg megszűntek, más intézményekkel egyesültek. Könyvtáraik osztoztak sorsukban. Még a legaprólékosabb vizsgálódás esetén sem lehetne komoly eredményt remélni. Csupán ezeknek a munkálatoknak sok időt és energiát igénybevevő végrehajtása után tudunk majd választ adni a szerzetesrendek feloszlásával kapcsolatos legfontosabb könyvtár- és könyvtörténeti kérdésre: hogy vajon mi is lett a sorsa annak az igen tekintélyes, a jelek szerint sok tízezer kötetre menő könyvmennyiségnek, mely az abolíciós időkben eredeti őrzési helyéről kimozdult.

Ami a ma és Budapesten reánk váró munkálatokat illeti, ezek kisorsát a Római Katolikus Hittudományi Akadémia ill. a Központi Papnevelő Intézet könyvtárában lennének végezhetőek. Ide ugyanis az abolíciós korszakban és a XIX. század folyamán sok szerzetesrendi, ill. régi nagyszombati teológiai mű került át. A munka dandára azonban az Egyetemi Könyvtárban várja az arra hivatottakat, ahol két irányban lenne szükség alapos feltárára.

A könyveket illetően, az IG-t alapulvéve, azoknak a korabeli jegyzékeknek¹⁰⁸ anyagát kellene feldolgozni, melyek az Egyetemi Könyvtárban

¹⁰⁶ A müncheni Állami Könyvtár igazgatója, *Ruf, Paul: Säkularisation und Bayerische Staatsbibliothek. I. Bd. Wiesbaden, 1962. c.* művében példamutató akribiával dolgozta fel a napoleoni korszak bajor államosításának könyvtártörténetét a ritkaságtári anyag vonatkozásában. Munkáját megkönnyítette, hogy a bajor jegyzékek külön tüntették fel az ilyen jellegű anyagot. (Valószínű, hogy munkáját technikai munkaerők segítségével végezte.) — A hazánkban feloszlásra került szerzetesrendek névsorának összeállításával, könyvanyagunk jellegének feltárással *Berlász Jenő* foglalkozik.

¹⁰⁷ EK MSS J. 107. (Részletezve J. 86. alatt.)

¹⁰⁸ U. o. J. 106. (Részletezve u. o.)

maradt anyagot tüntetik fel. Az egyes tételek katalógus- és raktári hasonlítása alapján kellene meggyőződni arról, hogy a jelzett művek valóban bekerültek-e a könyvtár polcaira. A mai állományban már nem található tételek esetében a további felderítés már áthághatatlan akadályokba ütközik. Feltehető, hogy esetleg későbbi árverések során azok másodpéldányként kerültek máshová. Árverési jegyzékeink ebben az esetben bizonyos tájékoztatást nyújtanak. További selejtezésekről azonban már nincsenek tételes jegyzékeink.

Gyakorlatban nagyon kevés remény van arra, hogy ezeket a munkákat valaha is el tudjuk végezni. A jegyzékek feldolgozása (tehát annak a munkafolyamatnak a fordítottja, melyet a jozefinista kor könyvtárosai nagyon gyakorlati okból végeztek el!), hasonlítása, az adatok rendszerezése olyan munkaigényes feladat, melyre — bármilyen érdekes eredmények ígérkeznek is! — nem áll rendelkezésre sem a munkaerő, sem munkaidő. Ezen a téren, sajnos, egyelőre meg kell elégednünk a fentebb vázolt ismeretanyaggal; azzal u. i., hogy az Egyetemi Könyvtár állománya a szerzetesrendi könyvtárak felosztása következtében állománystatisztikai adatokkal is mérhető mennyiségi és minőségi átalakuláson ment át. A további feltárással kapcsolatban: „*vivant sequentes!*”

Több reményt nyújt a *kézirattár* anyagával kapcsolatos feltáró feladat. Kézirattárunk története — mint említettük — megírásra vár. A feldolgozandó anyag mennyiségileg nem nagy s viszonylag könnyen áttekinthető. A jelek arra mutatnak, hogy a felosztott szerzetesrendekből — elméletileg feltétlenül, gyakorlatilag kevés kivétellel — minden kézirat az Egyetemi Könyvtárba került be, azokat más intézmények között nem osztották szét s árverésre nem kerültek.¹⁰⁹ Remélhető, hogy a régi kéziratári törzsanyag proveniencia-történetének feldolgozására a közeli jövőben sor kerülhet. Ennek alapján — ha nem is teljes, de tételes és jellemző — képet kaphatunk majd arról, hogy mennyiben gazdagodott ennek az értékes anyagfajtának területén az Egyetemi Könyvtár.

*

Egy fél emberöltő könyvtári fejlődéséről, irányvonaláról, eseményeiről próbáltunk számot adni a fenti sorokban. Nyugodtan elmondhatjuk, hogy ezek az évek *forradalmi változást* hoztak a könyvtár életébe; sokszor okoztak nehézséget a csendes napi munka ellátása terén, azonban kétségtelenül hozzájárultak e jelentős magyar tudományos műhely további fejlődéséhez. A jezsuita rend felosztása és az ország központjába való költözése egyrészt a könyvvállomány átalakulását (felesleg leadását,

¹⁰⁹ Eddigi ismereteink alapján egyetlen, több tételt magábanfoglaló kivételes eljárásról tudunk. A felosztott jezsuita rendházak levél- és irattárait a könyvtártól elkülönítve kezelték, s ezeket a kamarai szervek vették őrizetbe. Sok esetben a rendháztörténeti kötetek itt, s nem a könyvtárban voltak. Ennek következtében ma az Országos Levéltár kamarai levéltára kb. ugyanannyi historia domust őriz, mint az Egyetemi Könyvtár.

új anyag felvételét) jelentette. S ami ennél talán még fontosabb: a funkció átalakulását, a provinciális és egyházi jelleg megszűntét, az országos és állami jelleg formálódásának kezdetét. Rendszeres állások, részben már főfoglalkozású könyvtárosok, éves költségvetés, szervezeti szabályzat és kötelesepéldányjog jelzik az út első szakaszát.

Elvi küzdelmek évei következtek, amikor a könyvtárba betört a felvilágosodás szelleme. Kár, hogy ez a frontáttörés nem más személyi körülmények között történt: talán a küzdelem is elvibb lett volna, ha a felvilágosodás ideológiáját nem egy a hazai viszonyoktól teljesen idegen, ugyanakkor kellemetlen emberi tulajdonságokkal rendelkező könyvtárigazgató képviseli. De így is látható az eredmény: túl az IG gyors elkészültén, megpezsdült a könyvtár élete. A csupán látszatra személyi jellegű küzdelem olyan elvi és gyakorlati kérdéseket vetett fel (nyilvános használat, kurrens folyóiratok szükségessége, aktív szerzeményezés), melyek elől az idegen „aufklärista” távozása után sem lehetett már kitérni. Már csak azért sem, mert távozásával egyidőben került a könyvtár mai, jellegéhez és funkciójához egyedül méltó helyére, a pesti fővárosi élet élénk központjába. Egyetemi hallgatók és professzorok, írók és jogászok, a város, az ország szeme előtt kellett a munkát az új helyen végezni. S a munkához, a kemény ütemhez a könyvtárosok az eltelt tíz év során erősen hozzászoktak: a nagyszombati csendes, passzív belső könyvtári életet ezekben az években váltotta fel az aktív, kifelé forduló, az ország könyvtári és tudományos ügyeivel élénk kapcsolatot tartó munkastílus.

Sajnálatos, hogy a jozefinus kor végeztével — mint az egész országban — a könyvtárban is hanyatlott a szellemi élénkség. Megmaradt azonban az élénk ütemű és elmélyült munka, melynek alapjait, elvi és gyakorlati rendszerét az abolíciók kora, elsősorban a jozefinizmus küzdelmes évtizede teremtette meg.

DIE GESCHICHTE DER UNIVERSITÄTSBIBLIOTHEK BUDAPEST
IM VORJOSEPHINISCHEN UND JOSEPHINISCHEN ZEITALTER
(1773—1790)
(ZUSAMMENFASSUNG)

Wie die Geschichte jeder kulturellen Institution, hängt auch die der Universitätsbibliothek Budapest eng mit der Gestaltung der „äusseren” Welt zusammen. Auch innerhalb der Bibliothek vollzieht sich, vollzog sich auch im Zeitalter der Aufklärung „in nucleo” jener ideologische Kampf, der damals eine Reihe von alten Kategorien umwarf.

Die behandelte Periode ist in der Geschichte der Bibliothek von entscheidender Bedeutung. Vor der Auflösung des Jesuitenordens (1773) übte die Bibliothek ihre Tätigkeit in einer kleinen Provinzstadt als eine Bibliothek der höheren Ordensinstitutionen aus. Ihr Bestand überschritt kaum die Masse der Bibliothek einer theologischen Hochschule. Am Ende der Periode, zur Zeit des Todes Josephs II., war sie schon die Bibliothek der staatlichen Universität, sie spielte — im regen Mittelpunkt des Landes — als nationale und öffentliche wissenschaftliche Bibliothek auch von wissenschaftspolitischen Gesichtspunkt aus eine bedeutende Rolle. Ihr Bestand wurde qualitativ und quantitativ durch das einströmende Bücher-

material der aufgelösten Orden stark vermehrt. Statt der früher auch anderswo beschäftigten Ordensbibliothekare sorgten zu regelrechten Stellungen ernannte Fachgelehrte für ihre Geschicke. Trotz der kargen Dotation bildeten einerseits das Einströmen des Materials der aufgelösten Ordensbibliotheken, andererseits das in dieser Periode erhaltene Pflichtexemplarrecht eine beträchtliche Grundlage ihrer Bestandsentwicklung.

Der Aufsatz behandelt die Geschichte der inneren Bibliotheksarbeit und zieht die — sonst äusserst wichtige — Frage der Bestandsumwandlung nur im allgemeinen in Betracht. Im ersten Teil wird die Geschichte der Bibliothek von der Auflösung des Jesuitenordens (also von der Verstaatlichung der Universität und ihrer Bibliothek) bis zu den josephinischen Abolitionen behandelt. Es wird festgestellt, dass die alte jesuitische Bibliothek — die ungefähr 15 000 Bände umfasste — in erster Reihe theologisches und philosophisches Material besass. Die wichtigeren Fragen der staatlichen Reorganisierung (z. B. Pflichtexemplarrecht), das Umziehen vom Nagyszombat (Tyrnau, Trnava) nach Buda und der ziemlich komplizierte Prozess der Bearbeitung des jesuitischen Büchermaterials werden detailliert besprochen. Als Grundfehler der Periode wird festgestellt, dass die Frage des unentbehrlichen Mangelsersatzes mit der langwierigen Verarbeitung des Jesuitenmaterials verknüpft wurde. Der Aufsatz beschreibt die Wirkung des Direktors Heinrich Bretschneider und im Zusammenhang damit den Einbruch der Ideenwelt der Aufklärung in die Bibliothek. Er kommt zur Schlussfolgerung, dass trotz der fragwürdigen menschlichen und verworrenen politischen Haltung Bretschneiders, seine bibliothekarische Vorstellungen richtig waren und dass er diese auch zu verwirklichen suchte.

Die josephinische Abolition fällt zeitlich fast mit dem Umziehen der Bibliothek nach Pest zusammen. Im neuen Gebäude in der regen Handelsstadt ging die Arbeit — gelenkt vom hervorragenden Geschichtsgelehrten Georg Pray — unter ruhigeren persönlichen Umständen vorstatten. Es nahmen daran als Mitarbeiter solche Fachleute teil, wie Stefan Schönvisner, Daniel Cornides und Martin Schwartner. In diesen zweiten Teil des Aufsatzes werden die bedeutende Vermehrung der Manuskriptenabteilung (mit den Collectionen von Hevenesí, Pray und Kaprinay), sowie die im 1785, bzw. 1786 erlassenen allgemeinengültigen bibliothekspolitischen Verordnungen Josephs II. besonders hervorgehoben. Es wird festgestellt, dass der Bestand der Bibliothek bis zum Ende der behandelten Periode auf 20—22 000 Bände stieg und dass sie ihren vorwiegend theologisch-philosophischen Charakter verlor. Was die innere bibliothekarische Arbeit anbelangt: hier wurde der für die Ordensbibliothekare typische passive, nach innen gekehrte Arbeitsstil von einem regen, nach aussen gekehrten und auch mit dem national-wissenschaftlichen Problemen Verbindung haltenden Stil umgesetzt.

Zum Schluss weist der Autor auf die noch zu verrichtenden Arbeiten hin: völlige Inventaraufnahme des Buchmaterials aller aufgelösten jesuitischen und anderen Ordensbibliotheken, Feststellung des weiteren Weges der Bücher (Universitätsbibliothek, Provizobergymnasien und andere Lehranstalten, Versteigerungen, Ausmusterungen). Es wird gleichzeitig angedeutet, dass die diesbezüglichen Untersuchungen — im Anbetracht der gegebenen Möglichkeiten — nur in Verbindung mit den in die Universitätsbibliothek Budapest wirklich eingelangten Manuskriptenmaterial verrichtet werden können.